

MILITAIRE SPECTATOR

DE DYNAMIEK VAN DE EERSTE WERELDOORLOG

- Leren vanaf de zijlijn
- Het kleine Belgische leger in de Grote Oorlog
- Een civiele staat van beleg

Vooruitblik

In *Militaire Spectator* 12-2018 verschijnt onder meer het artikel 'Imagineering Future Defence. Een blik in de verre toekomst' van drs. W.R.M.J. Meessen, prof. dr. A.W. Bronkhorst en drs. H.G. Geveke.

Defensieonderzoek bij TNO, dat al meer dan zeventig jaar plaatsvindt, heeft onder meer geleid tot de ontwikkeling van radar, slimme munitie en trainingssimulatie. Veel ontwikkelingen waren van evolutionaire aard en konden door nieuwe technologie in bijvoorbeeld ICT en beeldverwerking steeds weer een belangrijke en spectaculaire stap verder worden gebracht. Hoewel de ontwikkelingen van technologie vaak vroegtijdig te herkennen zijn, is het succes van een technologie lastiger te voorspellen. Dit komt mede doordat andere belangrijke invloedsfactoren, zoals economische en maatschappelijke ontwikkelingen, onzeker zijn. De opkomst van internettechnologie was

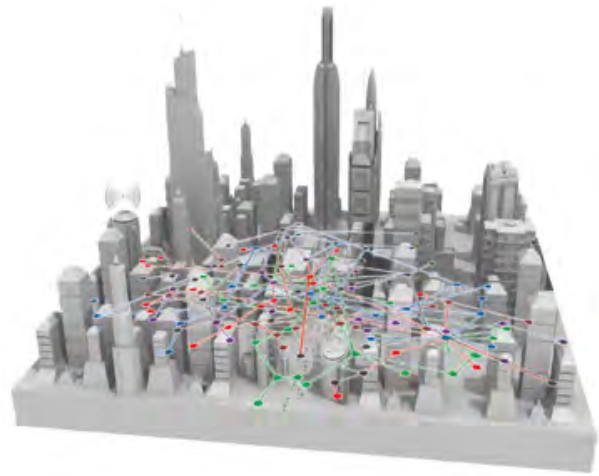

FOTO DARPA

al eind jaren tachtig merkbaar, maar de toepassingen daarvan en de impact op het leven waren niet te voorzien.

Toch ligt er een uitdaging om te proberen wel een blik in de verre toekomst te werpen en te duiden hoe technologische ontwikkelingen in combinatie met mogelijke demografische, economische, sociale, ecologische en (geo)politieke trends, het toekomstige defensieoptreden zullen veranderen.

MEDEDELING

Technische master bij Defensie

De Faculteit Militaire Wetenschappen van de NLDA start in september 2019 met de tweede lichting van de Engelstalige wetenschappelijke technologische masteropleiding Military Technology, Processes and Systems (MTPS).

Deze deeltijdopleiding heeft een civiele accreditatie (MSc) en wordt gratis aangeboden aan defensiepersoneel.

MTPS levert een belangrijke bijdrage aan het identificeren, analyseren en oplossen van complexe technisch-operationele problemen rondom militaire missies en de systemen die daarbij gebruikt worden. Belangrijke thema's zijn cyber, onbemande systemen, optimalisaties van ondersteuning en inzet, data-analyse en Life Cycle Management.

MTPS is een eenjarige master (60 EC) voor militairen en burgers met een technisch-wetenschappelijke bachelor-opleiding (of lang model KMA/KIM) en enkele jaren werkervaring, of een technische HBO-achtergrond met een succesvol afgerond schakelprogramma.

Over opzet en inhoud van deze deeltijdopleiding is meer te lezen op de intranetwebsite van MTPS en de internetwebsite van de NLDA.

Nadere informatie over de masteropleiding Military Technology, Processes and Systems is te verkrijgen via master.mtps@mindef.nl.

MILITAIRESPECTATOR

UITGAVE

Koninklijke Vereniging ter Beoefening
van de Krijgswetenschap
www.kvbk.nl
info@kvbk.nl
www.facebook.com/kvbk nederland
twitter: @kvbk1

Secretaris en ledenadministratie

Majoor drs. D. Boissevain
D.Boissevain.01@mindef.nl
Nederlandse Defensieacademie (NLDA)
Sectie MOW
Ledenadministratie KVVK
Postbus 90002, 4800 PA Breda
ledenadministratie@kvbk.nl

REDACTIE

Luitenant-generaal b.d. ir. R.G. Tieskens
(hoofdredacteur)
drs. A. Alta
kolonel Marns drs. G.F. Booij EMSD
kolonel drs. A.J.H. Bouwmeester
dr. A. ten Cate
drs. P. Donker
brigade-generaal prof. dr. mr. P.A.L. Ducheine
cdre KLu b.d. F. Groen (plv. hoofdredacteur)
kolonel ir. M.P. Groeneveld
mr. J. van Haaster (e-outreach)
lkol mr. drs. B.M.J. Pijpers
mr. drs. A. van Vark KMar
kolonel Marns dr.drs. A.J.E. Wagemaker MA
kltz drs. H. Warnar
majoor Y.Q. Wingelaar-Jagt, MD

BUREAU REDACTIE

drs. A. Hoets
mw. drs. A. Kool
dr. F.J.C.M. van Nijnatten
NIMH
Postbus 90701
2509 LS Den Haag
T 070 – 316 51 20 of
070 – 316 51 95
E redactie.militaire.spectator@mindef.nl
www.militairespectator.nl
De Militaire Spectator is aangesloten bij
de European Military Press Association

LIDMAATSCHAP

binnenland € 25,00
studenten € 17,50
buitenland € 30,00

OPMAAK

Coco Bookmedia

DRUK

Bariet Ten Brink
ISSN 0026-3869
Nadruk verboden

Coverfoto: Een colonne Duitse artilleristen
rijdt met materieel door een desolaat
landschap, Frankrijk 1917

Foto: Beeldbank NIMH

552 Leren vanaf de zijlijn

W. Klinkert

Nederland bleef in de periode 1914-1918 neutraal, maar het was de militaire leiding duidelijk dat de veranderde manier van oorlogvoering gevolgen zou hebben voor doctrine, tactiek en bewapening.

568 Het kleine Belgische leger in de Grote Oorlog

T. Simoens

België werd in 1914 meegesleurd in een conflict tussen Frankrijk en het Duitse Rijk en gaandeweg maakte het Belgische leger een transformatie door waardoor het in 1918 succesvol deel kon nemen aan het eindoffensief.

582 Een civiele staat van beleg

F. Bethlehem

De moderne grensbewaking, die Nederland nu alleen nog op de lucht- en in de zeehavens kent, is een gevolg van een verordening van het militair gezag in de Eerste Wereldoorlog, toen in de grensstreek de staat van beleg van kracht was.

En verder:

Editoriaal	550
Tegenwicht	598
Andere ogen	601
Boeken	602
RetroSpectator	608

Achterstallig onderhoud vraagt om loodgieters en monteurs

Je kunt het bijna niet gemist hebben in de media: ‘barakken onbewoonbaar verklaard’, ‘problemen met voedselveiligheid in militaire kantines’, enzovoort. De jarenlange bezuinigingen en daarmee gepaard gaand achterstallig onderhoud eisen hun tol! Achterstallig onderhoud ontstaat als je stelselmatig verzuimt onderhoud te plegen aan je huis of spullen. In je huis bladdert de verf af, raakt de CV-ketel vaker in storing en lekt de dakgoot op verschillende plaatsen. Voor de auto kan dat betekenen dat die vaker stilstaat op de momenten dat je het juist niet wilt. Dat komt dan weer omdat je verzuimd hebt reserveonderdelen te kopen en bespaard hebt op de monteur die de reparatie uit zou moeten voeren.

Er is weinig fantasie voor nodig om deze analogie te projecteren op de krijgsmacht. Het vervelende van achterstallig onderhoud is dat de confrontatie met de gebreken altijd op het verkeerde moment komt en dat de moderne multimediale wereld er wel raad mee weet. Voor de pers is het *gefundenes Fressen* en als organisatie zit je altijd in de verdediging. Van dat achterstallig onderhoud hebben we de afgelopen periode een paar schrijnende voorbeelden gezien. Bijvoorbeeld het ontbreken van winter-

kleding voor de oefenende militairen in Noorwegen, ontruiming van legeringsgebouwen in Huis ter Heide en ‘pang, pang’ roepende militairen vanwege het ontbreken van oefenmunitie.

Onverlet alle oorzaken die hiervoor in de media werden genoemd, is de ware reden voor deze tekortkomingen de jarenlange bezuinigingen. Bezuinigingen die zijn ingezet met de inning van het vredesdividend begin jaren negentig, nu bijna dertig jaar geleden. Een hele generatie is opgegroeid met deze bezuinigingen. De huidige militaire top heeft zich ontwikkeld in een organisatie die keer op keer moest krimpen en bezuinigen. We herinneren ons de *Defensienota* 1991, de *Prioriteitennota* (1993), de *Prinsjesdagbrief* (2003) en natuurlijk als klap op de vuurpijl de bezuinigingsnota van minister Hillen uit 2011.

Maar er is ook goed nieuws. Een goed half jaar geleden verscheen de *Defensienota 2018*². Daarin kondigde minister Bijleveld aan dat er geld bijkomt in de komende jaren en gaf zij een doorkijkje in de investeringsplannen voor de komende jaren. Veel indruk heeft de nota inhoudelijk echter niet gemaakt. De belangrijkste kritiek in de verschillende commentaren was toch wel het ontbreken van een duidelijke militaire strategie en een daarvan afgeleide visie voor de defensieorganisatie. De op deze plaats eerder geuite oproep voor meer strategisch inzicht blijkt in elk geval niet uit deze *Defensienota*.

1 Drs. F. Matser, ‘Het geheim van goed stafwerk (deel 1)’, in: *Militaire Spectator* 176 (2007) (7/8) 346-347.

2 *Defensienota 2018. Investeren in onze mensen, slagkracht en zichtbaarheid* (Den Haag, ministerie van Defensie, 2018).

Nooit eerder verscheen er een *Defensienota* met zo weinig volzinnen. In staccato taalgebruik wordt een groot aantal maatregelen opgesomd die betrekking hebben op mensen, middelen en manieren. Om in de stijl van de nota te blijven: *toys for the boys*. Geen woord in de *Defensienota* bijvoorbeeld over het AIV-advies *De toekomst van de NAVO en de veiligheid van Europa* van 10 november 2017. Wel verscheen daags na het uitkomen van de *Defensienota* een reactie van de regering op het advies, maar in die reactie weer geen enkele verwijzing naar de *Defensienota*.

De *Defensienota* 2018 grijpt wel terug op de NAVO-afspraken uit 2014 en geeft in elk geval de richting voor de financiële kaders: 2 procent van het BBP voor Defensie op termijn. Hopelijk houden we dat vast en sneuvelt die visie niet in de aangekondigde herijking in 2020. Het begrip herijking geeft overigens wel reden voor enige argwaan. In de jaren negentig van de vorige eeuw en in het eerste decennium van deze eeuw werd het vaak gebruikt als eufemisme voor verkleining.¹

Ondanks het gebrek aan strategische richting kijken we graag vooruit en klampen we ons vast aan de positieve financiële paragraaf uit de laatste *Defensienota*. Veel aandacht is al uitgegaan naar de maatregelen die de mensen en de middelen betreffen. Op veel plaatsen hebben we de laatste maanden kunnen lezen dat de mensen zelf nog erg veel moeite hebben met het arbeidsvoorwaardenvoorstel van de minister. Hopelijk komt daar snel een voor alle partijen bevredigend resultaat uit.

Laten we nu het 'hoe' van de maatregelen eens nader onder de loep nemen, oftewel 'de manieren waarop we kunnen investeren in mensen, slagkracht en zichtbaarheid', zoals de *Defensienota* het verwoordt. Nu het water Defensie zo aan de lippen staat en het achterstallig onderhoud zich bijna dagelijks wrekt, zou je verwachten dat de nota een soort Delta-plan beschrijft dat garanties biedt voor droge voeten. Dan is een *Defensienota* bestaande uit een verzameling bullets toch een wat armzalig document en is het lastig daar nieuwe 'manieren' in te onderkennen.

Zo komt de *Defensienota* wat verwerving betreft niet veel verder dan het uitgangspunt 'snel, tenzij' en 'van de plank, tenzij' of 'het inzetten van externe partijen voor verwerving van niet-defensie specifieke spullen en dienstverlening'. Maar tegelijkertijd zegt een volgende bullet dat we *launching customer* willen zijn om innovatie aan te jagen en bedrijven een goede kans op de markt te geven. Best lastig om die twee uitgangspunten te combineren.

Geen woord echter over de reparatie van de ondersteunende diensten, zoals DMO en DOSCO, de loodgieters en monteurs van Defensie, om in de analogie van het achterstallig onderhoud te blijven. Om de ambities waar te maken is een gezonde ondersteuning noodzakelijk. Het is immers geen geringe inspanning die van de ondersteunende diensten wordt gevraagd. Een investeringsbudget dat oploopt naar 1,5 miljard euro per jaar, waar het dit jaar ruim 900 miljoen bedraagt. Hoe ga je dat doen zonder Deltaplan? Nu lijkt het erop dat de boodschappenlijst in Utrecht ten burele van DMO en DOSCO is afgegeven, en ze daar maar moeten zien hoe dat te fiksen.

Des te prangender is de vraag hoe de diensten, die in de afgelopen dertig jaar voorop hebben gelopen in de bezuinigingsrondes, deze megaklus moeten gaan klaren. Je kunt van een organisatie die jarenlang een bepaalde omzet heeft gedraaid niet verwachten dat die omzet plotseling met meer dan 50 procent gaat groeien. Dan moet die organisatie eerst zichzelf fit maken om te wennen aan de nieuwe vraag.

Het klinkt natuurlijk niet leuk, meer projectleiders, inkopers en technici. Maar die zijn wel keihard nodig om aan de enorme vraag van de komende jaren te voldoen. Ook dat is het werk van professionals. We willen dat al die aankopen en ontwikkelingen goed en zorgvuldig worden gedaan, met respect voor de daarbij behorende regelgeving en verantwoording. De loodgieter en monteur hebben recht op een grote tas met goed gereedschap! ■

Leren vanaf de zijlijn

Aanpassingen door de Nederlandse krijgsmacht na de Eerste Wereldoorlog

Prof. dr. W. Klinkert*

Op 11 november 1918 zwegen de kanonnen. De wapenstilstand, die dag getekend in Compiègne, betekende het einde van de meest verwoestende en gruwelijke oorlog die Europa tot op dat moment had gekend. Nederland was oorlogsgeweld gespaard gebleven, maar dat de oorlogvoering wezenlijk was veranderd, was ook de Nederlandse militaire leiding zonneklaar. De vraag diende zich aan hoe een kleine, neutrale mogendheid zich aan die veranderingen kon aanpassen. Hoe ging de Nederlandse militaire leiding hiermee om? Welke keuzen moesten doctrine, tactiek en bewapening toekomstbestendig maken? Kortom, wat was het Nederlandse antwoord op de 'totale oorlog' van de toekomst?

Al in 1915 was duidelijk geworden dat de Europese oorlog grootschaliger en verwoestender was dan de Europese militaire deskundigen ooit vermoed hadden

FOTO BEELDBANK NIMH

Het neutrale Nederlands grondgebied mocht in 1914-1918 de gruwel van krijgshandelingen bespaard zijn gebleven, de oorlog was al die jaren, ook in militair opzicht, zeer nabij geweest. Tienduizenden vreemde militairen hadden de Nederlandse grens overschreden: gevlucht of verdwaald na gevechten nabij de grens, ontsnapt uit krijgsgevangenschap, als deserteur een veilig heenkomen zoekend of toegelaten als bemanning van geïnterneerde vliegtuigen en duikboten.

Bovendien had de regering uit humanitaire overwegingen buitenlandse militairen onderdak verschaft.¹

De oorlog was zelfs hoorbaar geweest: de donder van de zware artilleriebarrages van het westfront weerklonk tot in Nederland. Ten slotte volgde de Nederlandse legerleiding het krijgsverloop op de voet.² Het was niet ondenkbeeldig dat de oorlog op enig moment alsnog de Nederlandse grens zou overschrijden en dan moest effectief opgetreden kunnen worden, alleen of met een bondgenoot.

Opperbevelhebber generaal C.J. Snijders (1852-1939) had er, met succes, steeds op aangedrongen de gemobiliseerde krijgsmacht, zo'n 200.000 man, voortdurend op oorlogssterkte te velde te houden. Geen enkel ander neutraal land was zo ver gegaan.³

Al in 1915 was duidelijk geworden dat de Europese oorlog grootschaliger, verwoestender en in technologisch opzicht innovatiever was dan de Europese militaire deskundigen ooit vooraf vermoed hadden. Het was geen oorlog tussen legers maar tussen landen, die economisch, technologisch en ideologisch burgers en militairen inzetten voor de oorlogsinspanning. De oorlog was 'totaal' geworden.⁴ Industriële productie, wetenschappelijke innovatie en de wil tot het uiterste te gaan bepaalden de uitslag meer, zo was al snel de algemene opvatting, dan de militaire operaties.

Eén grote uitputtingsslag

Het begrip 'beslissende slag' in de klassieke zin was irrelevant geworden; de oorlog als geheel, te velde, in de fabriek en in de laboratoria was één grote, samenhangende uitputtingsslag. In 1918 zag de toekomst van oorlogvoering er dus geheel anders uit dan in 1914: oorlog was een veelomvattend politiek-maatschappelijk-economisch fenomeen geworden, alleen nog met succes te voeren door inzet van de gehele samenleving.

Bovendien was de strategische omgeving van Nederland na 1918 drastisch veranderd. Het

FOTO BEELDBANK NIMH

Industriële productie, wetenschappelijke innovatie en de wil tot het uiterste te gaan zouden de uitslag van de oorlog gaan bepalen

* Wim Klinkert is hoogleraar moderne militaire geschiedenis aan de Nederlandse Defensie Academie en hoogleraar militaire geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

1 Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten* Zaltbommel, 2000.

2 De *Militaire Spectator* uit de oorlogsjaren en de vroege jaren '20 laat goed zien waar de belangstelling naar uitging. Voor een analyse, zie Martijn Kitzen en Pepijn Tuinier, *Nederland en de Eerste Wereldoorlog*, scriptie KMA, Breda 2002.

3 Het beste overzicht van de huidige stand van kennis over de Eerste Wereldoorlog biedt: <http://www.1914-1918-online.net/> waarin ook de neutrale staten ruimschoots aandacht krijgen.

4 De term ontstond in 1918 in navolging van het boek *La Guerre Totale* van de Franse journalist en politicus Léon Daudet (1867-1942).

Geen enkel ander neutraal land was zo ver gegaan de gemobiliseerde krijgsmacht, zo'n 200.000 man, voortdurend op oorlogssterkte te velde te houden

FOTO BEELDBANK NIMH

Duitse keizerrijk, de dominante Europese militaire macht, was ineengestort en aan de zuidgrens zochten België, dat altijd neutraal was geweest, en Frankrijk militaire toenadering. Ten slotte waren technische en tactische innovaties zo ingrijpend dat gevechtshandleidingen fundamenteel herzien moesten worden. De vraag was hoe een kleine staat in het licht van onzekerheid en veranderingen op alle niveaus zijn krijgsmacht toekomstbestendig kon maken. En alsof die vraag al niet moeilijk genoeg was, was ook al snel na 1918 duidelijk dat er flink op defensie-uitgaven zou worden bezuinigd.⁵

Zag de Nederlandse militaire leiding mogelijkheden voor aanpassing aan 'totale oorlog'? Welke

operationele planning was nu passend en ten slotte, welke keuzen moesten doctrine, tactiek en bewapening toekomstbestendig maken?

De totaliteit van de toekomstige oorlog

Het idee dat oorlog in de toekomst een totale maatschappelijke inspanning zou zijn, die bovendien op nationaal niveau voorbereiding vereiste, had ingrijpende gevolgen. Nooit eerder was zo fundamenteel de vraag naar voren gekomen of een kleine neutrale staat zich nog op oorlog kon en moest voorbereiden. Onder de indruk van de massaliteit van dood en verwoesting van de voorafgaande jaren en van de hoge kosten die aan oorlog waren verbonden, won ook in Nederland de gedachte terrein dat 's lands veiligheid beter gewaarborgd zou zijn zonder leger.

⁵ R.P.F. Bijkerk, 'Nederlands defensiebeleid in de jaren '20', *Militaire Spectator* 164 (1995) (2) 90-96 en P.H. Kamphuis, 'Het Comité tot Waarschuwing tegen Eenzijdige Ontwapening', *Militaire Spectator* 153 (1984) (8) 358-368.

Polarisatie

Deze polarisatie van het defensiedebat gaf voedsel aan publicaties van officieren die de oplossing juist zagen in het benadrukken van nationale eenheid en in een fysiek en mentaal op oorlog voorbereide bevolking. Zij grepen hierin terug op vooroorlogse liberale ideeën, waarin defensie als een nationaal belang werd gepresenteerd, dus geen onderdeel zou moeten zijn van partijpolitieke twisten.

Officieren die dit na 1918 benadrukten maakten zich zorgen over de toegenomen politieke polarisatie, die kon leiden tot gevaarlijke interne verdeeldheid en het verlies van bereidheid onder de bevolking zich fysiek en moreel te ontwikkelen tot staatsburgers die pal konden staan voor hun land.

Sport, weerbaarheid en discipline

Uit deze twijfel of Nederland een totale oorlog van de toekomst aan kon gaan, kwamen diverse voorstellen voort. Bijvoorbeeld een aanzienlijk grotere rol voor sport op scholen en in de maatschappij als geheel, meer ontwikkeling van weerbaarheid tegen ondermijnende ideologieën van (extreem)links, dienstplicht voor alle mannen in plaats van voor een beperkt aantal ingelotenen, nadruk op discipline en orde, en de 'organische' samensmelting van leger en volk. Dit moest het Nederlandse antwoord zijn op de totale oorlog van de toekomst.

De meest in het oog springende vertegenwoordigers van deze denkwijze waren Willem van Dam van Isselt (1870-1951), directeur van de Hogere Krijgsschool, en de genieofficier Pieter Scharroo (1883-1963). Deze laatste, een expert in betonconstructie, was zeer vooraanstaand in de Nederlandse en internationale Olympische beweging. Al tijdens de mobilisatie had hij zich met succes ingespannen voor meer sportbeoefening door gemobiliseerden en dat streven naar meer fysieke ontwikkeling zette hij na 1918 zeer actief voort.

Voor hem waren economische, militaire en lichamelijke ontwikkeling alleen in samenhang effectief. Engeland was hierin zijn grote voorbeeld.⁶ Omzetten van dergelijke ideeën in

nationaal beleid bleek echter een brug te ver. Zelfs binnen het militaire domein was de 'totaliteit' van de oorlog al moeilijk vorm te geven.

Gebrek aan ervaring

De Generale Staf erkende dat een oorlogsvoorbereiding die ook wapenproductie, fysieke voorbereiding van de bevolking en de verzekering van toevoer van noodzakelijke grondstoffen inhield, noodzakelijk was. De jaren 1914-1918 hadden zonneklaar aangetoond dat Nederland er op al deze punten zeer zwak voor stond. Maar het was gecompliceerde materie, waarvoor ervaring ontbrak, die concurreerde met vele, meer acute problemen en die met krimpande budgetten te lijf moest worden gegaan.

FOTO: BEELDBANK NIMH

Willem van Dam van Isselt (1870-1951), directeur van de Hogere Krijgsschool, pleitte voor een 'organische' samensmelting van leger en volk

6 Wim Klinkert, 'Piet Scharroo', in: Frits Boterman e.a. (ed.), *Na de catastrofe*, Amsterdam, 2014, 241-254.

In een van de oorlogsscenario's keek de Generale Staf naar de terugtocht van het veldleger op de Vesting Holland, waar de verdediging kon worden voortgezet

FOTO BEELDBANK NIMH

Tevens bestond hierover geen politieke consensus. In 1924 richtte de Staf weliswaar het Bureau Voorzieningen Behoeften in Oorlogstijd op, maar dit tweemans-bureau kon nauwelijks als serieuze voorbereiding op de totale oorlog worden beschouwd.⁷ Daarop was het wachten tot de late jaren dertig, toen de urgentie sterker gevoeld werd.

Nieuwe oorlogsscenario's

De Generale Staf beoefende traditioneel oorlogsscenario's met strategische kaarttoefeningen in Den Haag en verkenningen te velde. De mobilisatiejaren hadden het oefenschema behoorlijk

door elkaar gegooid: pas vanaf 1920 kon weer van geregelde staf- en troepentraining sprake zijn. De kaarttoefeningen, die achter gesloten Haagse deuren werd gehouden, geven een goed inzicht in het strategisch denken van de Generale Staf.

Tot 1914 was als meest waarschijnlijk verloop van een crisis aangenomen: opbouwende spanning tussen de grote mogendheden, met als reactie een snelle mobilisatie van de Nederlandse krijgsmacht om klaar te staan aan de grenzen nog voordat de strijd losbarstte. Bij aanvang van de Eerste Wereldoorlog was dit uitstekend gelukt. In tweede instantie keek de staf dan naar de terugtocht van het veldleger op de Vesting Holland, waar de verdediging kon worden voortgezet. Als het meest waarschijnlijke optreden van de buurlanden gold een Duitse schending van Limburg om via de

⁷ Matthias Bakker, *In de schaduw van de totale oorlog*, MA scriptie, Universiteit van Amsterdam, 2010.

Een landstormcompagnie op mars tijdens de Eerste Wereldoorlog, 1915

FOTO BEELDBANK NIMH

Maasbruggen snel via België naar Frankrijk te marcheren. Dat was in 1914 geen werkelijkheid geworden.

De scenario's vanaf 1920 namen afscheid van het idee van een snelle mobilisatie en een verspreide opstelling, die tijd gaf voor een mogelijke concentratie aan een bedreigd deel van de grens. De oorlogvoering van de toekomst zou, zo meende de staf, van een overrompend karakter zijn, met grote gemotoriseerde eenheden en dus sneller verlopen dan Nederland kon mobiliseren.

Dat betekende dat het veldleger snel moest concentreren en sneller bondgenootschappelijk moest optreden, bijvoorbeeld samen met België – en eventueel Frankrijk – tegen Duitsland. Dat veldleger diende bovendien te beschikken over alle moderne verworvenheden van de afgelopen oorlog: mortieren, handgranaten, vliegtuigen,

vlammenwerpers, houwitsers, om de rol van bondgenoot geloofwaardig te vervullen.

Theorie versus praktijk

Dit was echter allemaal theorie; nauwelijks was er iets van dit moderne materieel aanwezig. De functie van de oefeningen was juist in tijden van bezuinigingen de noodzaak van een modern geoutilleerde krijgsmacht aan te tonen. Hoe nadrukkelijker het overleven van de neutraliteit gekoppeld kon worden aan het hebben van een sterke, moderne krijgsmacht, des te sterker hoopte de legerleiding te staan tegenover parlementaire en maatschappelijke bezuinigingsdrift.

De exacte inhoud van de oefeningen was echter geheim. Naar buiten toe gaven stafofficieren te kennen dat het ging om neutraliteitsbehoud, alsof 1914 nog een herhaalbaar scenario was en

het Nederlands grondgebied ongeschonden zou blijven terwijl de omliggende grote mogendheden streden. Achter de schermen wisten ze wel beter.

Twee 'onverdachte' publicaties

Dankbaar greep de legertop dan ook twee 'onverdachte' publicaties aan, die het nut van een sterk, modern veldleger 'bewezen'. In 1922 verschenen de memoires van Helmut von Moltke (1848-1916), die de Duitse aanval op België en Frankrijk in augustus 1914 had gepland en geleid en waarbij Nederlands grondgebied was ontzien. Von Moltke gaf onder meer als reden hiervoor dat hij het Nederlandse leger niet als extra vijand wilde hebben. Daarom had hij de operationeel aanzienlijk moeilijkere opmarsroute via de Maasovergang bij Luik gekozen, en dat was maar net goed gegaan.

De tweede bron was niemand minder dan Erich Ludendorff (1865-1937), de genius van de Duitse oorlogsinspanning van 1916-1918, die in zijn *Kriegserinnerungen*⁸ weergaf hoe de militaire kracht van Nederland hem in 1916 had doen besluiten de onbeperkte duikbootoorlog uit te stellen. Militairen en politici van vooral conservatief-liberale en protestante huize verklaarden mede op grond hiervan keer op keer dat de krijgsmacht Nederland groot oorlogsleed had bespaard. Hoewel het de bezuinigingen niet keerde, werkte deze *narrative* door tot aan de Tweede Wereldoorlog en was het een voortdurend terugkerend argument voor hogere defensie-uitgaven als verzekering voor neutraliteitsbehoud.

Pacifisme

Hoe wankel deze conclusie op basis van de ervaringen uit de wereldoorlog was, blijkt niet alleen uit de scenario's van de Generale Staf zelf, die zo'n herhaling van neutraliteitsbehoud zeer onwaarschijnlijk achtte, maar ook uit argumenten vanuit de linkerkzijde van het politieke

spectrum. Daar werd geopperd dat moderne technologische oorlogvoering voor een kleine staat niet langer haalbaar was. De les van de oorlog was in hun ogen dat de kwetsbaarheid en onmogelijkheid van Nederland zichzelf nog te kunnen verdedigen, laat staan een geloofwaardige krijgsmacht op te bouwen naar voorbeeld van de omringende grote mogendheden, evident was geworden. Deze redenering leidde tot een extreme conclusie: eenzijdige ontwapening.

Pacifisme was voor 1914 een randverschijnsel geweest, na 1918 en zeker vanaf 1923 koos ongeveer 20-25 procent van de Tweede Kamer er voor (de links-liberalen en de sociaaldemocraten). Deze polarisatie verlamde het debat over defensie.⁹ Voor de andere partijen en voor militaire publicisten was 'links' geen betrouwbare, vaderlandslievende gesprekspartner. Zij wezen op de opstand in de Harskamp van oktober 1918 en de poging van Pieter Troelstra (1860-1930) van een maand nadien een socialistische revolutie in Nederland te ontketenen, en beschouwden dit als toonbeelden van landverraderlijk gedrag. Pas eind jaren '30 zou deze scherpe tegenstelling iets wegebben.

Een nieuwe strategische omgeving: de slag om Limburg

Sinds 1870, met de vorming van het Duitse keizerrijk als grootste Europese continentale macht, was de blik van de Nederlandse krijgsmacht naar het oosten gericht geweest, uit bewondering en uit vrees. Die dominante buur stortte in 1918 ineen. In plaats daarvan verscheen aan de oostgrens een door Frankrijk en België bezet Rijnland.

Geheel Limburg was nu omringd door troepen uit die landen.

Tevens was de Belgische neutraliteit ter discussie komen te staan. België zocht zijn veiligheid steeds meer in nauwere militaire betrekkingen met Frankrijk. De Franse legerleiding op haar beurt zag een oude wens, de Rijn als militaire grens van Frankrijk, weer naderbij komen en keek dus met interesse naar zuidoostelijk

8 Erich Ludendorff, *Meine Kriegserinnerungen*, Berlijn 1919. De opmerking over Nederland op pagina 190 van dit boek werd pas vanaf 1921 onderdeel van het publieke debat.

9 Henri Beunders, *Weg met de vlootwet!*, Bergen, 1984.

Nederland als strategisch gelegen regio tussen Frankrijk en het bezette Rijnland.

De Franse planners hielden de optie open ook Nederlands grondgebied te gebruiken in geval van operaties tegen Duitsland in het Rijnland. Hieraan zou het Belgische leger dan bijdragen. De positie van Limburg, onmogelijk door het Nederlandse veldleger te verdedigen, kon Nederland dus ongewild in een Europees conflict meeslepen. En hier bleef het niet bij.

Belgische en Franse speculaties

In 1919 laaide de discussie over de Belgische annexatie-eisen van Zeeuws-Vlaanderen en Zuid-Limburg weer op. Hoewel deze eisen zeker niet op massale steun van de Belgische bevolking konden rekenen – veel Vlamingen beschouwden het als Waals-Frans imperialisme – ging er toch een zekere dreiging van uit. Het Belgische leger was bovendien aanzienlijk groter dan het Nederlandse en had meer oorlogservaring. Aan beide zijden van de grens speculeerden pers en parlement over een mogelijk gewapend conflict met als inzet Limburg.

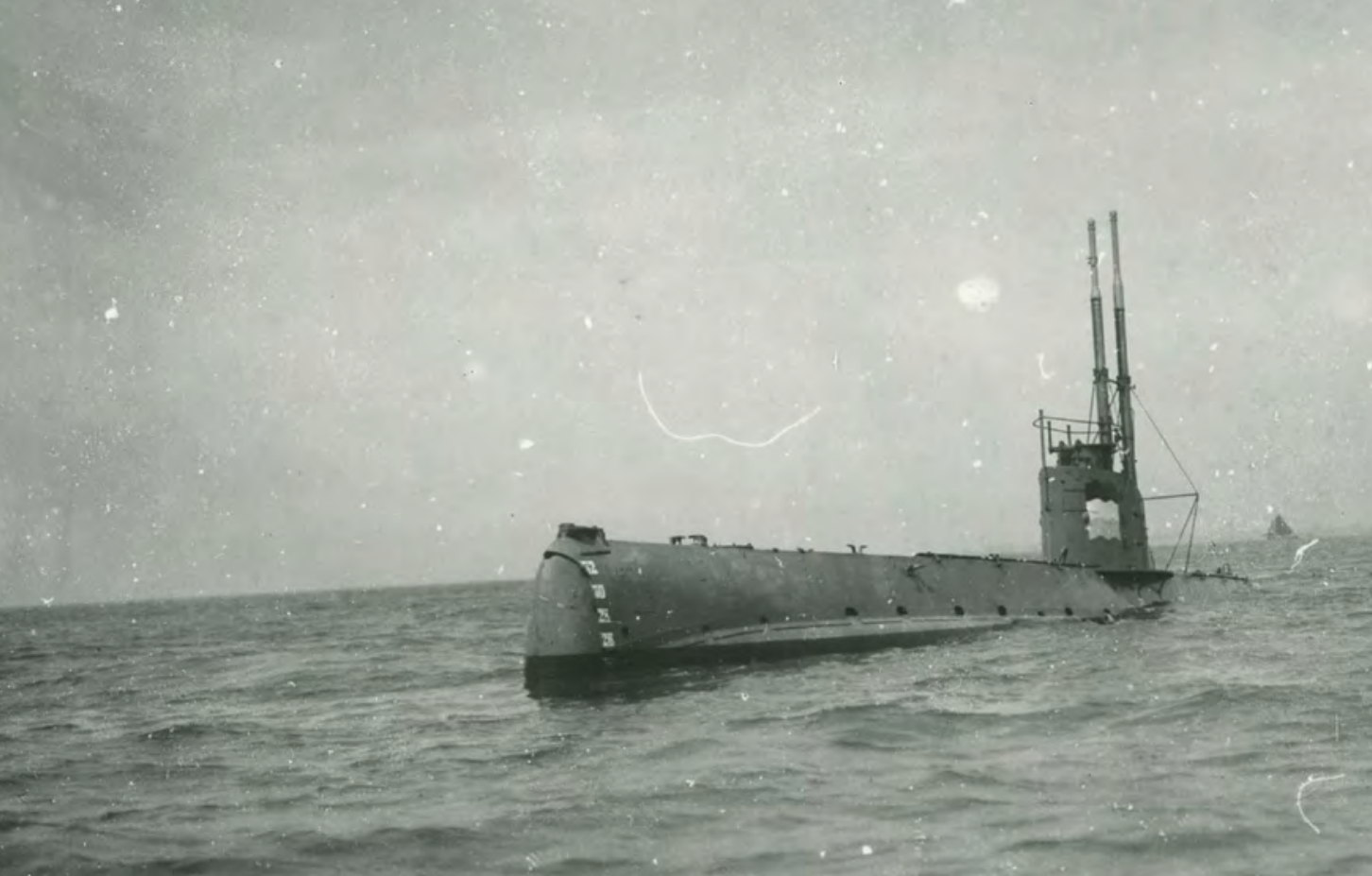
Het Belgische verwijt was dat Nederland hier de deur open zette in geval van toekomstige Duitse agressie, die ook in Nederland zeker niet uitgesloten werd. Belgen en Fransen droegen Nederland na, dat het in november 1918 tienduizenden Duitse militairen via Limburg terug had laten keren naar hun *Heimat* nog voordat er definitief vrede gesloten was. Dit, en hardnekkige geruchten over Duitse wapens die in Nederland opdoken in plaats van aan de geallieerden te worden afgestaan, deden de Nederlandse positie weinig goed.

Het bleef bij een strijd in woorden, maar de kwetsbaarheid van de Nederlandse neutraliteit was er wel door komen bloot te liggen. Voor de Generale Staf ging het in elk geval zo ver dat een oorlog met België voor het eerst sinds heel lange tijd weer als planningsprobleem werd bestudeerd. De laatste uitwerking hiervan toont duidelijk aan dat de Nederlandse krijgsmacht niet verwachtte bij een oorlog met België de zuidelijke provincies in handen te kunnen houden. Een terugtocht tot achter de grote rivieren zou waarschijnlijk onvermijdelijk zijn.

De Generale Staf bestudeerde een oorlog met België als planningsprobleem ('geval Zuid') en verwachtte de zuidelijke provincies in dat geval niet in handen te kunnen houden

FOTO BEELDBANK NIMH

Op zee waren de duikboot en de marine luchtvaart de belangrijkste vernieuwingen

FOTO BEELDBANK NIMH

Tot 1923, toen Belgische en Franse troepen het Ruhrgebied bezetten, waarmee de situatie aan de Nederlandse oostgrens nog instabieler werd, bleven deze plannen actueel. Zowel van Franse als Britse kant kreeg de Nederlandse Generale Staf te horen dat Nederland in geval van een gewelddadige uitbarsting niet neutraal kon blijven; dat zou de geallieerden te zeer schaden.

Lidmaatschap van de Volkenbond

Nog een derde ontwikkeling beïnvloedde de Nederlandse internationale positie. In 1919 koos de regering voor lidmaatschap van de Volkenbond. Hieraan zaten ook militaire consequenties, omdat de bond kon oproepen tot economische en zelfs militaire sancties en landen kon verplichten troepenverplaatsingen over hun grondgebied toe te staan. Was dit verenigbaar met de Nederlandse neutraliteit?

De regering achtte de Volkenbond als middel voor internationale samenwerking, de ont-

wikkeling van internationaal recht en de verzoening tussen de landen van dusdanig belang dat ze meende er actief in te moeten zijn. Maar ze maakte tezelfdertijd duidelijk dat ze zich altijd het recht voorbehield deelname aan sancties te weigeren.

Om de goede wil te tonen overwoog de regering in 1920 deel te nemen aan een van de eerste door de Volkenbond ingestelde 'vredesoperaties': de inzet van westerse troepen in Vilnius, de Litouwse stad geclaimd door Polen, Russen en Oekraïners. Na uitvoerige Kamerdebatten zag Nederland echter op het laatste moment van deelname af.¹⁰ De Generale Staf zag weinig belang in de Volkenbond. In haar scenario's speelde deze organisatie geen of nauwelijks een rol.¹¹

Inhalen van de kennisachterstand

De Nederlandse legerleiding was zich er in 1918 van bewust dat technologie en tactiek zich gedurende de oorlog in zo'n overweldigend hoog tempo hadden ontwikkeld, dat het land behoor-

10 Michiel Stadhouders, *Nederland en de Volkenbond, 1919-1922*, MA scriptie, Universiteit van Amsterdam, 2010.

11 Wim Klinkert, *Defending Neutrality*, Leiden/Boston, 2013, 241-246.

Chemische wapens en vliegtuigen

De Nederlandse krijgsmacht ontwikkelde vanaf 1915 eigen chemische wapens en de afweermiddelen daartegen. Hierbij was naast het bedrijfsleven ook de Universiteit van Utrecht in de persoon van de chemicus professor Pieter van Romburgh (1855-1945) tot steun. Na de wapenstilstand werd de offensieve chemische wapenvoorraad snel ontmanteld en legde de legerleiding de nadruk op de defensieve gasoorlog. Kennisbehoud en zelfs enige voorraad voor offensieve inzet, en onderzoek, werd echter wel raadzaam geacht. Hieruit kwam in 1923 de Commissie voor Chemische Strijdmiddelen voort, waarin ook Van Romburgh zitting had.¹³

Luchtvaart en bestrijding van vliegtuigen was een andere nieuwe technologische uitdaging. Hier waren vlieger-ondernemers actief, zoals Henri Wijnmalen (1889-1964), die de Spijker-vliegtuigfabriek in Amsterdam leidde en Antony Fokker (1890-1939), in 1918 uit Duitsland teruggekeerd, die de nieuwe luchtvaartafdeling ondersteunde. De Technische Hogeschool in Delft zette bovendien aeronautica op het lesprogramma.

Uit deze samenwerking ontstond in 1919 de Rijksstudiedienst voor de luchtvaart, waarin Emile Wolff (1882-1941), een ingenieur uit het bedrijfsleven, en Albert Kapteyn (1848-1927), oprichter van het aerodynamisch laboratorium in Delft, een prominente rol speelden.¹⁴

In 1924 ten slotte richtte de regering de Commissie voor Fysische Strijdmiddelen op, die wetenschappelijk onderzoek deed ten behoeve van wapenontwikkeling. De nadruk lag op bestrijding van vliegtuigen en op verbetering van de artillerie. Hiermee werd, op de Waalsdorpervlakte bij Den Haag, de kiem gelegd voor

lijk op achterstand stond.¹² Dat was ook voor een neutrale staat zeer onwenselijk. Ten eerste kon respect voor het neutrale grondgebied alleen afgedwongen worden, zo redeneerde de staf, als daar een geloofwaardige militaire macht achter stond.

Ten tweede moest altijd de optie van bondgenootschappelijk optreden opgehouden worden. En daarvoor was op z'n minst een niveau van bewapening en tactisch kunnen nodig dat aansloot bij de legers van de omringende grote mogendheden. Had Nederland dat niet, dan kon het nooit zijn stem gehoord krijgen in een coalitie en was het land overgeleverd aan de willekeur van de grote bondgenoot.

Beide scenario's waren na 1918 echter problematisch geworden. Kennis- en wapenproductie moesten dus op een hoger niveau gebracht worden. Hiertoe werd nu wetenschappelijke steun geïnstitutionaliseerd. Het duidelijkst was dit bij de meest revolutionaire wapen-technische innovaties: chemische strijdmiddelen en het vliegtuig.

12 Op zee waren de duikboot en de marine luchtvaart de belangrijkste vernieuwingen. De tactische en operationele veranderingen voor de Koninklijke Marine, waarvan de hoofdtaak buiten Europese wateren lag, waren minder ingrijpend dan voor de landmacht, maar deze zijn ook minder onderzocht. Zie Harry de Bles, 'Modernisering en professionalisering', in Gerard Raven (ed.), *De Kroon op het Anker*, Amsterdam, 1988, 65-86.

13 Herman Roozenbeek en Jeffrey van Woensel, *De geest in de fles*, Amsterdam, 2010.

14 Dirk Staring, *De jonge jaren van de luchtmacht*, Amsterdam, 2013, 127-129.

FOTO-BEELDBANK NIMH

Luchtvaart was een nieuwe technologische uitdaging. Antony Fokker (midden, met naast hem de Duitse vlieger Werner Voss) ondersteunde de nieuwe luchtvaartafdeling

het latere defensieonderzoek van TNO. De eerste wetenschappelijke steun kwam van de Delftse hoogleraren Wander de Haas (1878-1960), een natuurkundige, en Gerard Elias (1879-1951), een elektrotechnicus.

Oriëntatie op Frankrijk

De Nederlandse landmacht was technologisch en tactisch sinds de late 19-de eeuw op Duitsland georiënteerd geweest. Die band viel met de ineenstorting van het Duitse Keizerrijk, de bepalingen van de Vrede van Versailles en de interne chaos in Duitsland plotseling weg. Frankrijk werd de nieuwe benchmark. Zodra dat enigszins mogelijk was, al vanaf 1919, zond de Generale Staf tientallen Nederlandse officieren naar het buitenland, Frankrijk op de eerste plaats, gevolgd door de Scandinavische landen, om nieuwe technologische en tactische kennis op te doen.

De Franse scholen voor luchtdoelartillerie, tankoptreden en communicatiemiddelen bijvoorbeeld, kregen Nederlandse militaire

leerlingen en de Franse *école supérieure de guerre* kreeg Nederlandse officieren in hun opleiding. Zij brachten de nieuwste Franse tactische inzichten mee naar Den Haag en publiceerden hier regelmatig over in de *Militaire Spectator*.¹⁵

Aanpassingen bij de wapens

Artillerie

De grote 'winnaar' van de Eerste Wereldoorlog onder de wapens was de artillerie. Het belang van vuurkracht in het gevecht, of het nu in loopgraven of in beweging was, was in aller ogen ongekend toegenomen. De invloed van Frans denken op de Nederlandse ontwikkelingen versterkte dit nog. Commissies van experts die zich rond 1920 over deze materie bogen adviseerden dan ook een aanzienlijke uitbreiding van de artillerie, in omvang en in typen geschut. Zo ontbraken zware houwtisers in Nederland geheel, maar dat prijskaartje was voorlopig te hoog. Wel was het mogelijk meer artillerie op divisieniveau in te delen en een nieuwe loot aan de stam te integreren, de luchtdoelartillerie.¹⁶

Bovendien werden veld- en vestingartillerie organisatorisch nader tot elkaar gebracht, omdat de oorlog had geleerd dat in het gevecht de strijd om versterkingen en beweging vloeiend in elkaar moesten kunnen overgaan. Ook de samenwerking met het luchtwapen en met de infanterie kreeg om deze reden veel aandacht. De staf wenste op korte termijn in elk geval over anti-tankkanonnen voor de infanterie te beschikken, maar net als de zwaardere veldkanonnen bleven deze wensen in financiële onhaalbaarheid steken. Aangezien Nederland nauwelijks nog zelf productiecapaciteit op artilleristisch gebied bezat, was ook die weg moeizaam.

Er ontstond in de jaren '20 wel een kleine geschutproductie in de omgeving van Rotterdam, opgezet vanuit Duitse bedrijven als Krupp en Thijssen, die op basis van de bepalingen van het Verdrag van Versailles zelf niet meer mochten produceren, maar ook dit loste het probleem voor de landmacht niet op. Slechts een kleine modernisering van het veldgeschut bleek

15 Zie bijvoorbeeld de artikelenreeks van J.F. van der Vijver in de *Militaire Spectator* van 1923-1927 en Wim Klinkert, *Defending Neutrality*, Leiden/Boston, 2013, 234-236.

16 Erwin van Loo e.a., *Verenigd op de grond, daadkrachtig in de lucht*, Amsterdam, 2017.

medio jaren '20 mogelijk. Er bleef artilleristisch dus veel te wensen over.¹⁷

Genie

De oorlog betekende ook een grote impuls voor de genie. Het loopgravensysteem had de ontwikkeling van tijdelijke en permanente veldversterkingen, bunkers in het bijzonder, in een stroomversnelling gebracht. De infanterie nam veel van het tijdelijke pionierswerk te velde van de genie over, terwijl de genie zich meer en meer op permanente linies met bunkers ging richten. Ze legde dit vast in het nieuwe, omvangrijke *Voorschrift Inrichting Stellingen*, dat tot 1940 de vormgeving van de Nederlandse verdedigingslinies zou bepalen.

De bunker kwam hierin centraal te staan. De bestaande fortelinies, zoals de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie bleven wel intact, maar hun rol verschoof naar de achtergrond. De traditionele grote oefeningen

in de vestingoorlog verdwenen van de agenda. Voor de artilleristische innovaties leunde de krijgsmacht sterk op Daniel van Essen (1870-1925).¹⁸ Bij de genie speelde Johan de Man (1891-1948) een vergelijkbare prominente rol.

Cavalerie

De cavalerie, nooit een omvangrijk wapen in Nederland en lang in crisis omdat het geen antwoord had kunnen vinden op de verhoogde vuurkracht, onderging na 1918 ook belangrijke veranderingen. Nog tijdens de mobilisatie was de samenwerking met de infanterie verbeterd, mede door de cavaleristen ook voor het afgestegen gevecht te bewapenen en de eenheden met fietsen, motoren en mitrailleurs uit te rusten.

17 Rens de Man, *L'artillerie conquiert, l'infanterie occupe*, BA scriptie, NLDA Breda, 2009.

18 Edwin Vonk, *Pieter Daniel van Essen*, MA scriptie, Universiteit van Amsterdam, 2015.

De artillerie was de grote 'winnaar' van de Eerste Wereldoorlog onder de wapens. Na de oorlog werden veld- en vestingartillerie organisatorisch nader tot elkaar gebracht

FOTO BEELDBANK NIMH

Experts adviseerden rond 1920 op basis van bestudering van de Eerste Wereldoorlog een aanzienlijke uitbreiding van de artillerie, in omvang en in typen geschut, maar alleen een kleine modernisering van het veldgeschut bleek medio jaren 20 mogelijk

FOTO BEELDBANK NIMH

De cavalerie werd weliswaar na 1918 verder verkleind, maar beleefde vanaf 1923 in de vorm van een gemotoriseerde lichte brigade als verkenningseenheid voor het veldleger wel een nieuwe bloei. Deze lichte brigade werd, onder commando van Johannes Benteijn (1869-1946), het moderne paradepaardje van de mobiele troepen en werkte samen met de luchtvaartafdeling.

Beide eenheden speelden een prominente rol in de eerste grote militaire parade van na de mobilisatie, waarvoor ook buitenlandse waarnemers waren uitgenodigd. Ze vond in september 1923 bij Amersfoort plaats ter gelegenheid van het zilveren regeringsjubileum van koningin Wilhelmina.

Infanterie

Ondanks het algemeen erkend toegenomen belang van de artillerie bleef de infanterie na 1918 de koningin van het slagveld. De trans-

formatie van het hoofdwapen was in de vier mobilisatiejaren indrukwekkend geweest. In plaats van alleen over geweren beschikte de infanterie nu ook over mortieren, handgranaten en, als belangrijkste aanvulling, mitrailleurs. Deze laatste categorie wapens werd nu zelfs als hoofdbewapening van de infanterie beschouwd.

Maar een kanttekening bij deze infanteriebewapening is wel op zijn plaats. Mortieren (destijds bommenwerpers genoemd), geproduceerd in de Haagse machinefabriek van Johan van Heijst (1845-1924) kwamen na 1918 niet in massaproductie. Hun aantal bleef dus erg klein. Het infanteriegeschut tegen tanks kwam er in het geheel niet, noch de granaatwerper die Van Essen voor de infanterie had ontworpen. De vlammenwerper werd geheel uit de bewapening genomen, alleen de eihandgranaat en het infanteriegeweer bleven bij de Artillerie Inrichtingen Hembrug in Zaandam in productie. En de mitrailleurs die in de jaren '20 in de

bewapening waren, ten slotte, waren verouderd en gering in aantal.

Een origineel denker op het gebied van infanterieoptreden was Jacobus Verberne (1872-1955), nauw betrokken bij de formulering van de nieuwe reglementen. Zijn originaliteit uitte zich in een pleidooi voor een infanterie-zware landmacht, met de lichte mitrailleur als hoofdwapen. Liefst zag hij dit wapen in duizendtallen verschijnen. Dat was in zijn ogen een echt Nederlands antwoord op de recente ontwikkelingen: betaalbaar omdat van zware en dus dure wapens zou worden afgezien, bovendien toegesneden op de (natte, polderachtige) Nederlandse terreinomstandigheden en ten slotte, in samenwerking met wielrijders en omvangrijke prikkeldraadversperringen, erg effectief in de verdediging.

Voor verkenning wilde hij vliegtuigen gebruiken. De cavalerie en artillerie verschoven hiermee naar de marge. Zo'n radicaal alternatief was voor de legerleiding een brug te ver, maar was geen reden de creatieve denker geen prominente rol in de ontwikkeling van de nieuwe voorschriften te geven.¹⁹

Een nieuwe gevechtshandleiding

Voor de coherentie in optreden en implementatie werd vanaf 1920 een studiegroep ingesteld onder leiding van de directeur van de HKS, de hoofdverantwoordelijke voor doctrineontwikkeling. Deze moest zowel een nieuwe gevechtshandleiding samenstellen als het werk van de studiegroepen die per wapen actief waren, coördineren. De opdracht van de studiegroep was alle technische en tactische ontwikkelingen die uit de afgelopen wereldoorlog waren voortgekomen, te evalueren en de toepasbaarheid in de Nederlandse omstandigheden aan te geven. Dit betrof uiteenlopende zaken als gemotoriseerde tractie, strijdgassen, telefonie, luchtvaart, radiotelegrafie, enzovoort.²⁰

De nieuwe gevechtshandleiding moest bovendien manoeuvreoorlogvoering en statische oorlogvoering in samenhang gaan behandelen.

Dat was een novum, aangezien vestingoorlog en mobiele oorlogvoering tot dat moment als doctrinematig volledig gescheiden wijzen van optreden golden. Het eerste concept kon in 1921 aan de chef van de Generale Staf worden aangeboden, in 1924 werd het definitief vastgesteld als *Gevechtsvoorschrift*.

Hiermee deed Nederland het zeker niet trager dan de omliggende oud-belligerenten. De Britten waren in 1920 met hun vernieuwde *Field Service Regulations II (Operations)* gekomen en de Fransen het jaar daarop met de *Instruction sur l'emploi tactique des grandes unités*. De Duitsers ten slotte publiceerden in 1923 hun *Führung und Gefecht der verbundenen Waffen*. Zulke gevechtshandleidingen werden uitvoering in de *Militaire Spectator* besproken.²¹

Uitgangspunten

Wat waren de belangrijkste uitgangspunten van de Nederlandse gevechtshandleiding? Ten eerste de al genoemde samensmelting van mobiele en statische oorlogvoering. Beide vormen waren uitingen van wat 'moderne oorlogvoering' werd genoemd. Deze vorm van oorlogvoering vereiste een offensieve instelling om het loopgravengevecht met jarenlange attritie te voorkomen.

Om dit te bewerkstelligen benadrukte de doctrine, ten tweede, de waarde van een hoog moreel. Juist omdat de technologie steeds krachtiger wapens op het slagveld bracht, oorlogsverloop steeds sneller ging en het slagveld 'leger' werd, en daarmee angstaanjagender voor de individuele dienstplichtige, moest in trainingen en voorbeeldgedrag door leidinggevend een houding van doortastendheid, vasthoudendheid en durf worden gecultiveerd.

Nieuwe begrippen

Hiervan werden zaken als het belang van camouflage, samenwerking tussen wapens,

19 Corstiaan Prince, *J.P.J. Verberne*, MA scriptie, Universiteit van Amsterdam, 2009.

20 Alfred Staarman, *Verre Van Vredig*, Delft, 2004, 83-98.

21 Dion Landstra, *Ontwikkeling van de Nederlandse gevechtshandleiding*, scriptie NLDA, Breda 2007 en Koen van Veen, *De gevechtshandleiding van het Nederlandse leger eind jaren '30*, MA scriptie, Universiteit van Amsterdam, 2015.

Drie Franse militairen met een mitrailleur in een loopgraaf tijdens de Eerste Wereldoorlog

uitbuiting van mogelijkheden die het terrein biedt maar ook humaniteit van commandanten ten opzichte van hun ondergeschikten afgeleid. Ten slotte deden nieuwe begrippen als beheersing van het luchtruim, defensieve gasoorlog en bestrijding van vechtwagens (tanks) hun intrede. Dat sommige officieren dit allemaal wel wat veel gevraagd vonden van een dienstplichtleger zonder gevechtservaring is wel een voorstelbare kritiek.²²

De nadruk op moreel was niet nieuw. We vonden deze ook al aan het einde van de negentiende eeuw als reactie op een vergelijkbare ontwikkeling: de verhoging van vuurkracht. Toen was het de komst van getrokken geweren en artillerie samen met rookloos kruut geweest die de massalegers van na 1870 zoveel dodelijker maakte. Dat de humane behandeling door officieren aandacht kreeg was een reactie op de al eerder genoemde Harskamprellen en het inzicht dat de Nederlandse dienstplichtige vaak tactloos en nodeloos hard geleid werd door in veler ogen arrogante officieren.

Een gevaarlijke cocktail

In 1918 was dit door onderzoek naar de achtergronden van ontevredenheid onder soldaten scherper dan ooit naar voren gekomen. Samen met het bolsjewistisch gevaar dat overal scheen te loeren, was in de ogen van de Haagse legerleiding een potentieel gevaarlijke cocktail ontstaan. Deze gedachtegang ging in 1919 en 1920 zelfs zo ver dat de Generale Staf de eigen dienstplichtigen niet meer volledig vertrouwde bij preventie en onderdrukking van interne onrust. Dat kon alleen aan de Koninklijke Marechaussee en de politietroepen overgelaten worden.

Zelfs buitenlandse attachés maakten melding van gevaarlijke communistische infiltratie in de Nederlandse land- en zeemacht. Wellicht zetten zij het wat zwaar aan, maar het departement organiseerde vanaf 1919 een democratiseringsprogramma binnen het leger om wangedrag van het kader boven water te krijgen en soldaten mogelijkheden tot inspraak te bieden. Dit proces was in handen van Gerardus Fabius (1863-1932), een politiek actieve links-liberale officier.

Of het ook daadwerkelijk tot verandering op de werkvloer leidde, is moeilijk te beoordelen. Wel kreeg omgang met ondergeschikten meer aandacht in de officiersopleiding.²³

Conclusie

Na 1918 kwam er erg veel op de krijgsmacht af: een nieuwe internationaal-strategische omgeving, een nieuw 'totaal' oorlogsbeeld, de noodzaak de doctrine fundamenteel te herzien, de implementatie van nieuwe wapentechnologie en de institutionalisering van een veel gecompliceerdere oorlogsvoorbereiding, waarin wetenschap en wapenproductie een essentiële rol speelden. Het waren allemaal consequenties van de revolutie in oorlogvoering die zich in de vier jaren voordien met grote snelheid had voltrokken.

De Nederlandse legerleiding was een goed geïnformeerde toeschouwer, die zich ervan bewust was geweest dat ze onverwacht deelnemer zou kunnen worden; en dat voor de geloofwaardigheid van zowel de neutraliteit als een mogelijke bondgenootschappelijke rol, Nederland gedwongen was mee te gaan. Maar liep ze daarbij niet tegen de grenzen van haar eigen mogelijkheden op? We zien na 1918 een krijgsmacht die poogt haar relevantie te behouden door zich aan te passen op een wijze zoals de grote legers dat ook deden. Een fundamentele discussie of dit voor een kleine staat wel de juiste weg voor de toekomst was, werd niet aangegaan, noch door de politiek afgedwongen. Alternatieven werden niet serieus in beschouwing genomen.

De goede beschouwer kon daarentegen zien dat de Nederlandse inspanning op alle fronten te weinig en te klein was. De ontwikkeling die in de Eerste Wereldoorlog was ingezet, vergrootte de kloof tussen kleine en grote mogendheden. Die waarheid werd na 1940 pijnlijk duidelijk. ■

22 Zie de discussie over het nieuwe gevechtsvoorschrift in het *Orgaan van de Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap* 1924, 97-120.

23 Petra Groen en Wim Klinkert, *Studeren in uniform*, Den Haag, 2003, 213-216.

Het kleine Belgische leger in de Grote Oorlog

Het Belgische leger ondervond in 1914 hoe het er in een oorlog echt aan toe gaat. De neutrale Belgen werden meegesleurd in een conflict tussen Frankrijk en het Duitse Rijk. De eerste oorlogsmaanden maakten duidelijk dat de Belgische eenheden geen partij waren voor de Duitse oorlogsmachine die over België walste naar Parijs. Het Belgische leger onderging daarom een gedaanteverandering tussen 1914 en 1918. Het werd, ondanks talloze problemen, op een nieuwe leest geschoeid en leerde op een andere manier vechten. Daardoor was het in staat om tijdens de laatste oorlogsmaanden van 1918 succesvol deel te nemen aan het eindoffensief.

Dr. Tom Simoens*

Een Belgische militair met Franse Chauchat, een machinegeweer dat een beperkt gewicht combineerde met een hoge vuurkracht

Dat de Belgen het in 1914 moesten afleggen tegen de Duitsers, was geen verrassing. Het Belgische leger had geen enkele recente oorlogservaring. Gedurende de 19de eeuw hadden Belgische politici weinig aandacht besteed aan het militaire apparaat. Waarom zou men geld pompen in kazernes en legereenheden als de dominante katholieke partij die als oorden van verderf beschouwde? En waarom moest België zich *überhaupt* bewapenen? Het kleine land was immers beschermd door zijn internationale status van een verplichte en gewapende neutraliteit. De grootmachten van 1839 (Pruisen, Rusland, Oostenrijk, Verenigd Koninkrijk en Frankrijk) stonden bovendien garant voor deze neutraliteit. Het Belgische defensieconcept ging er dan ook van uit dat het leger enkel moest standhouden tot de komst van deze garanten. Die zouden de hete kastanjes uit het vuur halen, redeneerden de Belgen.

De aanpak had gewerkt tijdens de Frans-Pruisische oorlog van 1870-1871. Op een aantal kleine grensincidenten na bleef het Belgische leger toen buiten schot. Er waren evenwel twee grote verschillen tussen de conflicten in 1870 en 1914: in het eerste conflict had niemand aanvalsplannen die in een doortocht over Belgisch grondgebied voorzagen. Bovendien was het 100.000 man sterke Belgische leger niet verwaarloosbaar tegenover de 200.000 Fransen en de 400.000 Duitse militairen. Voor sommige Belgische waarnemers was de Frans-Pruisische oorlog het bewijs dat de neutraliteit voldeed en dat een groter leger weggesmeten geld was. Anderen hadden de moeizame Belgische mobilisatie en troepenbewegingen van dichtbij gevolgd en besloten dat er grote investeringen nodig waren om de militaire achterstand op de buurlanden goed te maken. Tot de Eerste Wereldoorlog hinkte het Belgische defensiebeleid op die dubbele gedachte.

Eenzijds waren er toch aanzetten tot modernisering. Zo kochten de Belgen moderne wapens als snelvuurende kanonnen of mitrailleurs. Ze investeerden bovendien fors in de fortengordels bij Antwerpen, Luik en Namen. Antwerpen was al sinds halverwege de 19de eeuw het nationale bolwerk waar koning, regering, parlement en

ambassades hun toevlucht toe konden nemen in geval van een buitenlandse agressie. Om de stad nog beter te beschermen kreeg ze begin 20ste eeuw een tweede fortengordel. De sperforten in Namen en Luik ontzegden sinds 1888 de toegang tot de Maasvallei, een klassieke invasieroute voor een Franse of Duitse inval. Voorts werd het systeem van de dienstplicht veralgemeend. Vanaf 1913 moest elke man zijn legerdienst doen, al waren er uitzonderingen voor bijvoorbeeld de clerus. De nieuwe militiewet van 1913 leverde voortaan jaarlijks 33.000 dienstplichtigen op in plaats van 20.000. België zou vanaf 1926 in staat zijn geweest om een veldleger van 340.000 manschappen op de been te brengen, maar toen de oorlog in 1914 uitbrak, was het effect van de nieuwe militiewet nog amper tastbaar. Bijgevolg was het 190.000 man tellende Belgische leger van augustus 1914 eerder verwaarloosbaar ten opzichte van de miljoenenlegers van de protagonisten.

Anderzijds was er begin 20ste eeuw geen sprake van een doortastende aanpak of een doordacht investeringsprogramma. De voorzichtige moderniseringspogingen waren *too little* en *too late*. Politieke spelletjes aan de legertop zorgden voor nog meer vertragingen bij de militaire investeringen in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog. Terwijl de koning zich vooral liet omringen door liberaalgezinde officieren, probeerde de katholieke minister van Oorlog Charles de Broqueville zijn eigen pionnen naar voren te schuiven. Voorts lag het ministerie van Oorlog overhoop met de in 1910 opgerichte Generale Staf. Tegen de zomer van 1914 hadden niet minder dan vijf verschillende officieren een verdedigingsplan op papier gezet. Het uitstekende moreel van de eerste oorlogsweken kon weinig veranderen aan dit gebrek aan militaire planning. In de meeste gevallen kreeg dat moreel trouwens een stevige knauw na het eerste contact met de Duitse vijand.

---

* Majoor dr. Tom Simoens is militair docent Geschiedenis aan de Koninklijke Militaire School in Brussel. Dit artikel is een beknopte versie van zijn doctorale proefschrift dat hij in juli 2016 verdedigde aan de Universiteit Gent i.s.m. de Koninklijke Militaire School. Najaar 2016 verscheen hiervan de publiekseditie met de titel *'De chaos van het slagveld. Het Belgische leger in de loopgraven 1914-1918'*. De ideeën en cijfers in dit artikel zijn daaraan ontleend.

De Belgische cavalerie en infanteristen in 1914. De uniformen zijn niet geschikt voor oorlogsvoering, zowel qua camouflage als gebruiksgemak

FOTO WAR HERITAGE INSTITUTE

Uiteindelijk was het koning Albert die zijn verantwoordelijkheid nam in de zomer van 1914 en ten strijde trok met de beperkte beschikbare middelen. Hij beriep zich op zijn grondwettelijke voorrecht om de functie van opperbevelhebber op zich te nemen. Vier jaar lang kweet hij zich zeer ernstig van die taak. De koning liet het veldleger in augustus 1914 postvatten in het zwaartepunt van de driehoek van de versterkte steden Antwerpen-Luik-Namen, achter een smalle waterloop, de Gete. Deze opstelling van het veldleger paste in het neutraliteitsdenken. De Belgen wachtten er op de komst van de Britse en vooral Franse garanten. Omdat die echter zelf alle zeilen moesten bijzetten om niet kopje onder te gaan, moesten de Belgen hun eigen boontjes doppen in augustus 1914. De Belgische militaire strategie was dan ook louter defensief. De Belgen ondernamen slechts twee offensieve acties in 1914, namelijk twee uitvallen uit Antwerpen om de druk op de Fransen te verlichten tijdens de cruciale gevechten aan de grenzen en aan de Marne (25-26 augustus en 11-13 september).

Standhouden, zelfs op goed voorbereide stellingen, bleek geen haalbare kaart voor de Belgen. Het Belgische leger ontsnapte enkele keren ternauwernood aan de totale vernietiging. Zowel bij Luik, aan de Gete, als bij Namen (augustus 1914) en in Antwerpen (september-oktober 1914) bleven de Belgen slechts nipt uit de klauwen van het Duitse leger. Nagenoeg elke confrontatie draaide uit op een Belgische terugtocht, al was het woord 'vlucht' vaak een correctere weergave van de gebeurtenissen. Het Belgische leger was onvoldoende geoefend en bewapend. Pas eind oktober 1914 kon het de Duitse troepen voor het eerst stoppen tijdens de Slag aan de IJzer. Dat gebeurde in een uithoek van België, in het uiterste westen, achter de IJzer, een waterloop van 15 à 20 meter breed. Deze krachttoer had het Belgische leger hoofdzakelijk te danken aan geïmproviseerde doch geslaagde onderwaterzettingen met zeewater en broodnodige Franse versterkingen die net op tijd de meubelen kwamen redden. Bovendien zaten de Duitsers door hun beste krachten heen en waren hun reserve-eenheden niet van hetzelfde

niveau als de actieve eenheden die in augustus de vloer hadden aangeveegd met de Belgen. Daardoor moesten ze eind oktober 1914 twee keer een gevechtspauze inlassen. De Belgen zagen hun kans schoon om de onderwaterzettingen uit te voeren onder de neus van de nietsvermoedende Duitsers. Hierna liep het front vast.

Voor de Belgische soldaten was de eerste oorlogswinter een hel. Met hun onaangepaste kledij moesten ze posities delven en bouwen ondanks de hoge grondwaterstand in de polders. Bovendien waren de onderwaterzettingen nog niet onder controle; bij felle regen overstromden ook de Belgische stellingen. Verder had het Belgische leger een tekort aan zowat alles: kledij, medische installaties, munitie, stro, dekens... De bewegingsoorlog van 1914 had een zware tol geëist van het kleine landje dat voortaan in de hele wereld te boek stond als *poor little Belgium* en *brave little Belgium*. De Duitse wreedheden in België en Noord-Frankrijk, waarbij zo'n 5.500 Belgische en Franse burgers het leven lieten, zorgden voor wereldwijde verontwaardiging. Militair gezien had de bewegingsoorlog van 1914 stevig ingehakt op het Belgische militaire potentieel. De fortengordels in de drie vestingsteden bleken niet opgewassen tegen het moderne Duitse artilleriegeweld met kalibers tot 42cm van de *Dicke Bertha*. In november 1914 waren nog slechts 30.000 manschappen inzetbaar. De rest was gesneuveld, gewond, gedeserteerd, gevangen of geïnterneerd in het neutrale Nederland nadat ze de Belgisch-Nederlandse grens was overgestoken om aan de Duitsers te ontsnappen.

Een opmerkelijke gedaante-verandering tussen 1914 en 1918

De dramatische toestand van eind 1914 staat in schril contrast met de succesvolle Belgische operaties van 1918. Ten eerste vielen drie Duitse divisies op 17 april 1918 twee Belgische divisies aan bij Merkem, een dorpje zo'n tien kilometer ten noorden van Ieper. De Duitse numerieke overmacht was evenwel zwak en de artilleriesteun ontoereikend. Na één dag vechten stonden

de Duitsers terug op de vertreklijn. Hiermee bewezen de Belgen hun defensieve weerbaarheid. Ten tweede toonden de Belgen hun offensieve slagkracht toen ze succesvol deelnamen aan het bevrijdingsoffensief dat van start ging op 28 september 1918. Belgische eenheden namen onder andere de ruïnes van het mythische dorpje Passendale in dat de Canadezen in november 1917 pas na zware verliezen hadden weten te veroveren. Belgische, Franse, Britse en later ook Amerikaanse divisies van de nieuw opgerichte Legergroep Vlaanderen rukten tijdens het eindoffensief zestig kilometer op tot de wapenstilstand een einde maakte aan de vijandelijkheden. Hoewel de Belgische deelname niet zonder slag of stoot verliep, illustreert ze de opmerkelijke transformatie van de Belgische strijdkrachten tussen het eerste en het laatste oorlogsjaar. Wie echter op zoek gaat naar details van die transformatie van het Belgische leger in de loopgravenoorlog, komt meestal van een kale reis terug. De Belgische militaire geschiedschrijving heeft zich toegespitst op de bewegingsoorlogen van 1914 en 1918. De vier jaren loopgravenstrijd worden meestal samengevat tot een passieve wacht aan de IJzer. Toch lichten

Zicht op de onderwaterzetting van de IJzervlakte die eind oktober 1914 het Belgische leger redde tijdens de Slag aan de IJzer

FOTO WAR HERITAGE INSTITUTE

sommige werken een tipje van de sluier. Ze leren ons alvast enkele algemeenheden over de wederopbouw van het Belgische leger. Die verliep in bijzonder moeilijke omstandigheden.

Ten eerste vond de transformatie plaats in een uithoek van het nationale grondgebied dat voor de rest bezet was door de vijand. Het Belgische leger was zijn opslagplaatsen, kazernes, oefenterreinen en wapenindustrie kwijt, maar de Franse gastvrijheid bracht redding. Calais en Le Havre werden Belgische basissen in Frankrijk met instructiecentra, opleidingsscholen, bakkerijen, wapenateliers, enz. De Belgische regering orkestreerde de wederopbouw van het Belgische leger vanuit Sainte-Adresse bij Le Havre. De koning verbleef daarentegen het grootste deel van de oorlog in de Belgische kustgemeente De Panne. Als opperbevelhebber bleef hij liever dicht bij het front (dat hij overigens vaak bezocht) en als vorst wilde hij op het nationale grondgebied resideren.

Ten tweede waren er voortdurend politieke perikelen. Een Belgisch parlement was er niet tijdens de loopgravenoorlog. De meeste parlementsleden hadden er in augustus 1914 voor gekozen om naar hun dorpen en steden terug te keren. De regering in ballingschap loste de afwezigheid van de wetgevende macht op door te regeren met besluitwetten. Als tegemoetkoming voor dit democratische deficit werd de katholieke regering tijdens de oorlog uitgebreid met twee liberale en zelfs een socialistische minister. Toch waren de politieke intriges nooit ver weg. Besturen was ook lastig zonder belastinginkomsten. Door de bezetting was het voorts moeilijk om nieuwe soldaten te rekruteren. Enkele duizenden ontvluchtten bezet België via Nederland naar Groot-Brittannië waar ze zich aanmeldden bij de Belgische rekruteringsbureaus. Vanaf het voorjaar van 1915 sloten de Duitsers deze ontsnappingsroute af met een streng bewaakte grensversperring langs de Belgisch-Nederlandse grens van Cadzand tot

Het Belgische leger was na de Slag aan de IJzer compleet uitgeput. In de winter van 1914-1915 werd het herstel langzaam ingezet FOTO WAR HERITAGE INSTITUTE

Vaals. Smokkelaars specialiseerden zich daarna in het overbrengen van oorlogsvrijwilligers, maar hun aantallen namen toch af. Ook bij de 33.500 Belgische geïnterneerden in Nederland waren er steeds minder soldaten die de benen namen om zich terug bij het veldleger achter de IJzer te voegen. In oktober 1916 verbood de Belgische regering de geïnterneerden uiteindelijk om te vluchten.

Ten slotte bleek ook de internationale positie van België een struikelblok bij de wederuitrusting. België was een klein land met een beperkt budget dat bij wapen- en andere leveringen steeds de laagste prioriteit kreeg. Toch bleef het een strijdmacht van gemiddeld 137.000 manschappen waardoor elke bestelling grote hoeveelheden betrof. Zo bestelden de Belgen in januari 1915 maar liefst 432.000 bottines. Kabinetsleider en minister van Oorlog Charles de Broqueville en zijn medewerkers schuimden de markt af op zoek naar grondstoffen en leveranciers. Ze kwamen bij hun zoektocht terecht in andere Europese landen, maar ook bij verre en neutrale landen zoals Argentinië of de Verenigde Staten.

Passieve wacht aan de IJzer?

Het bovenstaande maakt alvast duidelijk dat de transformatie van het Belgische leger niet van een leien dakje liep. Voor het overige lijkt de literatuur de vier jaar loopgravenoorlog van de Belgen aan de IJzer te herleiden tot vier jaar nietsdoen en wachtlopen. De meeste werken hebben dan ook vooral aandacht voor de bewegingsoorlogen van 1914 en 1918 en verwaarlozen de tussenliggende periode. Die aandacht voor het eerste en laatste oorlogsjaar valt deels te verklaren door het bloederige karakter van de gevechten. Zowel in 1914 als in 1918 sneuvelden evenveel Belgische militairen als in 1915, 1916 en 1917 samen.¹

Archiefonderzoek bevestigt dit beeld van de passieve wacht aan de IJzer. De loopgravenoorlog was bijvoorbeeld niet zo dodelijk als doorgaans wordt aangenomen. De verliescijfers maken dit duidelijk. Tijdens de loopgravenoorlog had de

Het Belgische leger moest zichzelf als het ware heruitvinden terwijl het een deel van het westelijke front bezet hield

Belgische 1ste Legerdivisie (20.000 manschappen) gemiddeld minder dan één gesneuvelde per dag te betreuren die omkwam door oorlogsgeweld. Meer zelfs, het geweld aan het Belgische front werd bewust beperkt. De Belgen maakten het front zelden actief. Voor de Belgische legerleiding was een 'goede' dag aan het front een dag waarop de eigen artillerie niet had moeten vuren. Als de Belgen dan toch occasioneel als eerste het vuur openden, was dat meestal als bliksemafleider voor geallieerde aanvalsoperaties elders. In dat geval kregen de legerdivisies duidelijke bevelen van hogerhand die voorschreven welke wapens (mitrailleurs en/of artilleriegeschut) wanneer het vuur moesten openen op welke doelen en hoeveel projectielen er maximaal mochten worden gebruikt. Daarbij waren de Belgen zeer zuinig omwille van de munitieschaarste. Soms openden de fronteenheden het vuur op eigen initiatief. Dat was dan meestal reactief, als antwoord op een Duitse openingszet. Als de Duitsers de status-quo aan het front doorbraken door bepaalde veldwerken uit te voeren of door meer te schieten dan wat de Belgen als normaal en aanvaardbaar beschouwden, reageerden die laatsten met gelijke of zwaardere middelen om het geweld te doen ophouden. De norm, formeel zo opgelegd in de orders, was één Belgische granaat voor elke Duitse. Meestal viel de geweldsintensiteit dan na

1 A. Moulart, *Les morts militaires belges durant la Première Guerre mondiale*, Brussel, Koninklijke Militaire School, onuitgegeven masterproef (promotor: T. Simoens), 2016, p. 28.

FOTO WAR HERITAGE INSTITUTE

Een Belgische militair met de Italiaanse Farina borstplaat en helm die bestand waren tegen kogels en zware scherven

enkele minuten 'duelleren' terug op het normale niveau. De term 'duel' duikt heel vaak op in de militaire archieven uit die periode.

Het geweld aan het Belgische front was ook beperkt in tijd. De winters waren kalmer dan de zomers, de nachten rustiger dan overdag en zelfs tijdens het ontbijt, middagmaal en avondmaal zwegen de wapens net iets vaker. Het geweld was ook beperkt in ruimte. Zo bleven de

Belgische kantonementen tot 1917 grotendeels buiten schot. Pas daarna werden ze steeds vaker beschoten hoewel dat technisch gezien al lang mogelijk was. Tot de zomer van 1917 bleef ook de artillerieactiviteit aan het Belgische front beperkt. Tussen februari 1915 en februari 1916 vuurden de Belgen dagelijks gemiddeld slechts één projectiel af per 22 meter frontlinie. De Duitsers aan de overzijde kwamen tussen oktober 1915 en juni 1917 amper boven de duizend projectielen per dag. Pas in de zomer van 1917 nam het artilleriegeweld aan het 30 kilometers brede Belgische front toe tot gemiddeld 8.000 projectielen per dag (maart 1918). Tegelijkertijd gebruikten de Duitsers steeds grotere hoeveelheden chemische wapens en viseerden ze de Belgische kantonementen achter het front met hun artillerie en vliegtuigen. Telkens de Duitsers het oorlogsgeweld naar een nieuw niveau tilden, imiteerden de Belgen de Duitse handelswijze als vergelding. De achterliggende gedachte was opnieuw om de escalatie van het geweld te stoppen door de Duitsers met gelijke munt terug te betalen.

De dood in de Belgische loopgraven was bovendien een loterij: een verdwaalde kogel, een ogenblik van onoplettendheid, een toevalstreffer met de artillerie... Op de verkeerde plaats zijn op het verkeerde ogenblik, ongeacht graad of stand, kon voldoende zijn om te sneuvelen. Soms raakte niemand gewond na een beschieting met honderden artillerieprojectielen, terwijl één granaat net zo goed verschillende dodelijke slachtoffers kon maken. Elke fout kon fataal zijn. Het was een grote uitdaging om te zien zonder gezien te worden en te schieten zonder zelf geraakt te worden. Sneuvelen in de Belgische loopgravenoorlog had minder te maken met gevechtsoperaties dan met pech, onoplettendheid of roekeloos gedrag. Zo bleven soldaten de hele oorlog lang explosief materiaal ontmantelen aan en achter het front om het koper te verkopen. Geregeld vielen er daarbij (dodelijke) slachtoffers. Ook andere inbreuken op de voorschriften (zoals optrekken door de velden in plaats van via de verbindingloopgraven) zorgden vier jaar lang voor vermijdbare slachtoffers. Zelfs het gevaar van een gifgas-aanval leek de manschappen soms koud te laten

als weer eens duidelijk werd dat ze niet hadden gereageerd op een gasalarm of ergens aan het werk waren zonder hun gasmaskers bij de hand. Geen enkel archiefdocument suggereert of doet vermoeden dat een Belgische soldaat sneuvelde door een taalprobleem tussen Nederlands- en Franstaligen. Hoewel zoiets natuurlijk nooit helemaal valt uit te sluiten, is wel duidelijk dat het uitzonderingen waren.

De periode in de loopgraven was dus een relatief kalme periode, maar daarmee is niet alles gezegd. Want hoe kunnen we anders verklaren dat het Belgische leger in 1918 in staat was tot het voeren van offensieve operaties die het in 1914 onder geen beding tot een goed einde had gebracht? Uit wat volgt zal duidelijk worden dat de wacht aan de IJzer veel meer was dan een passieve gebeurtenis.

Uniform en uitrusting

Dankzij de relatieve rust in de loopgraven aan de IJzer kregen de Belgen de tijd en ruimte om de nodige veranderingen door te voeren. Het uniform en de uitrusting waren de meest zichtbare aspecten van deze transformatie. Een Belgische soldaat zag er in 1918 bijvoorbeeld helemaal anders uit dan in 1914. Ten eerste moesten soldaten beter beschermd worden tegen de natuurelementen, want de vijandelikheden stopten nooit in de loopgraven. Daarom kwam er warme kledij zoals schapenvachten, maar ook waterdichte overjassen en heuplaarzen die bescherming boden tegen de regen en de modder van de loopgraven. Ten tweede moest het uniform beter beschermen tegen het moderne wapengekletter. De Franse Adrianhelm, die verdeeld werd vanaf november 1915, bood bescherming tegen neervallend puin, maar niet tegen kogels of granaatscherven. Ook de bescherming tegen gassen werd vanaf 22 april 1915 een acute militaire behoefte. Eén Belgische legerdivisie deelde die noodlottige dag in de

Vanaf 1915 kregen de Belgen nieuwe uniformen en helmen met kaki-kleuren en de Franse Adrianhelm die hielp het aantal hoofdblessures verminderen FOTO WAR HERITAGE INSTITUTE

klappen van het Duitse chloorgas ten noorden van Ieper. De eerste primitieve monddoeken en brillen werden al snel vervangen door Britse cagoules (een zak over het hoofd) en Franse gasmaskers die telkens verbeterd werden naarmate de Duitsers nieuwe en straffere chemische agentia in de strijd wierpen. Ten derde werd camouflage veel belangrijker. Het donkere Belgische uniform van 1914 viel op in open ruimtes terwijl de afgebladderde verf de eetketels van ver zichtbaar maakte. Daarom werden al in de eerste oorlogsweken knopen en blinkende uitrustingsstukken zwart gemaakt of omgedraaid om minder op te vallen voor Duitse grond- en luchtwaarnemers. De belangrijkste verandering was de overgang naar kaki in de tweede helft van 1915. Hiermee kwam een einde aan de kakofonie van de Belgische uniformen van 1914-1915 met hun talrijke kleurrijke attributen, blinkende onderdelen en vreemd uitzierende hoofddekzels zoals de sjapska van de lansiers. De invoering van kaki ging evenwel niet van een leien dakje: de fabrieken leverden niet snel genoeg omdat de naaipatronen ontbraken en ze haalden de vooropgestelde productiecijfers niet. Daarnaast bleek elke leverancier een eigen tint van kaki te produceren gaande van bijna geel tot donkergroen.

Bewapening en organisatie

Ook het Belgische wapenarsenaal veranderde ingrijpend. De vuurkracht van de infanterie nam sterk toe. De infanterist evolueerde van eenheidsworst (elke infanterist was identiek bewapend met Mauser en bajonet) tot een groep van diverse specialisten. Vooral in 1917 kreeg de infanterie beduidend meer vuurkracht met de Franse Chauchat machinegeweren. In één adem kreeg ze ook haar eigen 'artillerie' met nieuwe hand- en geweergrenaten van Britse en Franse makelij. Ook de uitbreiding van de artillerie was indrukwekkend. De divisie-artillerie kreeg twee nieuwe pijlers. Een eerste was de zware artillerie. Het duurde tot februari 1918 voor de legerleiding formeel de controle over een deel van de zware artillerie afstond aan de legerdivisies. Tot dan konden de legerdivisies wel een beroep doen op deze zware artillerie, maar die

steun was altijd tijdelijk en vaak aan beperkingen onderhevig. Een tweede pijler was de krombaanvuurcapaciteit. Vanaf de lente van 1915 kregen de legerdivisies de eerste houwitsers, terwijl ze met de loopgraafmortieren net voor de eigen linies konden vuren, iets waar de minder precieze veldartillerie het moeilijk mee had onder meer door de povere kwaliteit van de munitie. De bommen die de loopgraafartillerie wegslingerde, bevatten tot 40 kg explosieven en richtten heel wat schade aan. Door hun verticale traject vielen ze pardoos in de vijandelijke loopgraven. Op die manier bestond er voor elke vuuropdracht een geschikt type artillerie. Ten slotte kende ook de artillerie een zekere specialisatie. Vanaf oktober 1916 werden de batterijen en groepen ingedeeld in groeperingen die elk een specifieke opdracht kregen zoals tegenbatterijvuur of defensieve spervuren. Verder werd het slagveld ingedeeld in verantwoordelijkheidszones: dichtbij de eigen linies was een klus voor de artillerie van de infanteriedivisies, verder weg voor die van de legerdivisie terwijl de doelwitten op grote afstand voor de zware artillerie op legerniveau waren weggelegd.

De organisatie van de legerdivisies werd intussen aangepast aan de beschikbare manschappen of wapens. Tijdens de oorlog werden de verschillen tussen en binnen de legerdivisies systematisch weggevlakt zodat alle eenheden makkelijk inwisselbaar werden. In 1914 telde de 3de Legerdivisie bijvoorbeeld nog 5.500 manschappen meer dan de 6de. De gelijkschakeling gebeurde progressief en duurde meer dan twee jaar. Daarna bestonden alle compagnies, bataljons en regimenten uit hetzelfde aantal onder-eenheden en een gelijk aantal manschappen. In februari 1918 drukten de Fransen hun stempel op het Belgische leger toen de zes Belgische legerdivisies werden omgevormd tot legerkorpsen bestaande uit elk twee infanteriedivisies. Dit was de organisatie waarvoor de Belgische generaals al hadden gepleit voor de oorlog, maar die om interne politieke redenen (legerkorpsen waren groter dan divisies en klonken te duur voor het doorgaans antimilitaristische parlement) nooit werd ingevoerd. Dat het in februari 1918 toch gebeurde, kwam

FOTO WAR HERITAGE INSTITUTE

Hoewel niet geschikt voor de frontlinie, was draadloze telegrafie tegen 1918 goed ingeburgerd bij de Belgische grond- en luchtsrijdkrachten.

grotendeels door het lobbywerk van de Franse militaire attaché, generaal Joseph Rouquerol.

Vechten: verdediging en aanval

Het Belgische leger moest zichzelf als het ware heruitvinden terwijl het een deel van het westelijke front bezet hield. In november 1914 nam het een frontsector van elf kilometer voor zijn rekening. Die werd in de jaren daarna stapsgewijs uitgebreid op verzoek van de Fransen en de Britten die zo hun eigen troepen konden weghalen voor de grote offensieven elders. Tegen de zomer van 1918 bezetten de Belgen maar liefst 38 kilometer frontlinie van de Noordzee tot de felbevochten Ieperboog.

Het Belgische leger hield zich vier jaar lang in hoofdzaak bezig met een defensieve taak. Hierbij

evolueerde het van een starre lineaire verdediging van de eerste loopgravenlinie naar een systeem van verdediging in diepte waarbij de hoofdwierstandslinie niet langer de eerste linie was, maar drie tot vijf kilometer meer naar achteren lag. In het gebied ervoor, de voorwaartse zone, werd het vertragend gevecht gevoerd vanuit egelstellingen in dambordpatroon die de vijandelijke opmars moesten remmen en slijten. Zo'n egelstelling kon bezet zijn door een tiental tot enkele honderden soldaten. Dit concept van elastische verdediging in diepte was vooral door de Duitsers uitgewerkt en werd in de winter van 1917 op 1918 in allerijl overgenomen door de Belgen, Fransen en Britten toen duidelijk werd dat de Duitsers in het voorjaar van 1918 grote offensieven planden op het westelijke front. Toch blijkt uit de militaire archieven dat er in werkelijkheid tussen 1915 en 1917 een langzame evolutie plaatsgreep waarbij

FOTO WAR HERITAGE INSTITUTE

Duitsers die tijdens de opmars door de Belgen krijgsgevangen waren genomen tijdens het succesvolle bevrijdingsoffensief in het najaar van 1918

de starre lineaire verdediging van de eerste linie steeds verder opschoof in de richting van een verdediging in diepte. De uiteindelijke Belgische versie hiervan werd een afgezwakte kopie van het Duitse theoretische concept. De Belgen behielden immers elementen van de lineaire verdediging uit de eerste oorlogsjaren. Dat was niet anders dan in de Franse en Britse legers. Toch bleek de Belgische verdediging in staat om de Duitsers af te houden in Merkem in april 1918. Deze defensieve overwinning gaf het Belgische moreel een boost.

Ondanks de defensieve militaire strategie leerden de Belgen ook op offensief vlak hun mannetje te staan. De offensieve ambities van het Belgische leger waren tot de zomer van 1918 beperkt tot kleinschalige tactische operaties. Jaar na jaar trokken de Belgische legerdivisies vaker en dieper het niemandsland in. In 1915 waren patrouilles vooral het initiatief van eigengereide militairen van alle graden die een verkenning van het niemandsland voorstelden

en vervolgens uitvoerden. Pas vanaf 1916 werden systematisch patrouilles veralgemeend op bevel van hogerhand. Raids waren de belangrijkste leerschool voor offensieve operaties. Deze tactische aanvalsoperaties van het type *hit-and-run* werden elk jaar ambitieuzer en omvangrijker. In 1916 vonden de eerste geslaagde raids op Duitse voorposten plaats. Het doel was niet om terrein te veroveren, maar wel om buit te maken. Vooral krijgsgevangenen waren een interessante prooi. Zij konden immers veel vertellen over hun eenheid en over de algemene toestand in het Duitse Rijk. In 1917 gingen de Belgen nog een stapje verder en ondernamen ze raids op de Duitse eerste linie. Eind 1917 verdreven ze de Duitsers zelfs uit een aantal voorposten en loopgraven. In de zomer van 1918 waren de Belgen uiteindelijk in staat om terrein te veroveren en vast te houden ter voorbereiding op het eindoffensief. Deze raids waren minutieus voorbereide detailoperaties waaraan een dagenlange voorbereiding voorafging. Met luchtfoto's en loopgraafkaarten van

de vijandelijke posities werd de raid gesimuleerd op een schaalmodel of werd het objectief gekopieerd in de achterzone. Elke deelnemer wist precies wat van hem verwacht werd. De artillerie kwam precies tussenbeide. Het tijdsschema was strak, maar met vuurpijlen of de veldtelefoon kon de aanvalsleider wijzigingen in het vuurplan aanvragen. Deze raids waren belangrijk voor de *combined arms warfare*, de tactische samenwerking tussen infanterie, artillerie, genie en luchtvaart op het slagveld. Ze gaven de Belgen opnieuw vertrouwen in eigen kunnen. Bovendien werden raids steeds vaker uitgevoerd door dezelfde soldaten die in patrouilleurs- en aanvalspelotons werden samengebracht. Bij nader inzien bleken deze vechtersbazen gesels voor de discipline in het garnizoen, maar waren ze goud waard tijdens gevechten. De raids werden zo ook een manier om deze ongedisciplineerde elementen stoom te laten afblazen.

Aan strategische offensieven nam het Belgische leger tijdens de loopgravenoorlog nooit deel. De relatie met de geallieerden was niet opperbest. Koning Albert geloofde immers lange tijd niet in een geallieerde overwinning. Hij wantrouwde de Fransen en de Britten. Daarom bleef België officieel vasthouden aan de neutraliteit, ook al vochten de Belgen zij-aan-zij met Fransen en Britten en namen ze gretig Franse en Britse wapens en munitie in gebruik. Omdat de vorst evenmin geloofde in de militaire slaagkansen van de vele geallieerde offensieven, wimpelde hij steevast hun verzoeken voor Belgische versterkingen af. De geallieerden namen hem dat niet in dank af. Ter compensatie leverden de Belgen wel soms hand- en spandiensten door werkkrachten of artillerie-eenheden bij de Fransen of Britten in te zetten, zoals bij de Somme in 1916. Een detachement van 375 Belgen vertrok zelfs met tien pantserwagens naar Rusland waar ze werden ingezet in het tsaristische leger.

Enkel in de winter van 1916 op 1917 maakten twee van de zes legerdivisies een oefenperiode door in het Franse oefenkamp van Maily. Daar konden ze enkele dagen hun offensieve tactieken bijschaven op speciaal daartoe aangelegde

Het vechten democratiseerde: elke Belgische soldaat moest meedenken en zelf het terrein leren lezen

oefenterreinen. Aan het offensieve luik van de training werd voor de rest minder aandacht besteed door leger- en divisieleidingen; er waren beduidend meer defensieve legerinstructies dan offensieve. De offensieve instructies werden ook meestal vrijblijvend meegegeed als een soort inspiratiebron waaruit de generaal-bevelhebbers mochten putten. De defensieve militaire strategie van het Belgische leger was hier uiteraard niet vreemd aan.

Toch leek het gebrek aan ervaring en training geen belemmering te zijn tijdens het bevrijdingsoffensief dat de Belgen van de IJzer tot Gent bracht. In de zomer van 1918 had de koning het geweer van schouder veranderd toen duidelijk werd dat de geallieerde overwinning binnen handbereik was. Het Belgische leger werd samen met Franse en Britse eenheden ondergebracht in de geallieerde Legergroep Vlaanderen, onder bevel van koning Albert. Het bevrijdingsoffensief is tot op vandaag de enige grote offensieve operatie in de geschiedenis van het Belgische leger. De Legergroep Vlaanderen rukte in vijfenveertig dagen zo'n zestig kilometer op in drie fases. Elke fase bestond uit een *bite*, een doorbraak door een Duitse stelling, gevolgd door consolidatie (*hold*). Deze aanvalsmethode was het hoogst haalbare met de middelen van toen. Een doorbraak gevolgd door een exploitatie in diepte, zoals in mei 1940, was onmogelijk met de tanks van 1918. Het Belgische leger had trouwens geen tanks in 1918.

Belgische generaals na de oorlog met koning Albert (met kepie) en koningin Elisabeth in het midden. Tussen hen in, op de tweede rij, de latere koning Leopold III

Gedurende het eindoffensief toonden de Belgische infanteristen zich opvallend flexibel. Oprukkende soldaten wisselden soepel tussen verschillende aanvalsformaties, gebruikten het terrein zo goed en zo kwaad als mogelijk in hun voordeel en ruimden Duitse mitrailleurstenen op door ze te overvleugelen in een manoeuvre van vuur-en-beweging. Het contrast met 1914 was immens. De opmars van de infanterietroepen werd voorafgegaan door een gordijn van artilleriegranaten dat vlak voor hen naar de vijand kroop en dat de Duitsers verplichtte zich gedeisd te houden in hun schuilplaatsen tot het moment waarop de Belgische infanteristen in de Duitse loopgraven sprongen. Dit soort rollende spervuren hadden de legerdivisies sinds 1916 gebruikt en verfijnd tijdens de raids. De samenwerking tussen infanterie, artillerie, genie en luchtvaart stond in 1918 op punt, als de communicatie tenminste naar behoren functioneerde. De grootste problemen stelden zich in de achterhoede bij de logistieke diensten en op stafniveau. De Belgen betaalden nu leergeld voor hun jarenlange defensieve militaire strategie.

Besluit

Tussen 1914 en 1918 leerden de Belgen al doende hoe ze oorlog moesten voeren. Dit proces wordt gekenmerkt door vier grote tendenzen. Een eerste tendens was de toegenomen tactische samenwerking tussen wapens en diensten. Een tweede tendens was de doorgedreven specialisatie. Elke soldaat moest voortaan meedenken en speelde een specifieke rol. Binnen de infanterie waren er machinegeweerschutters met bevoorraders, mitrailleurshutters, specialisten granaatwerpers enz. Iedereen kreeg een specifieke functie in de strijd. Tijdens de loopgravenoorlog werd zelfs het turen naar het niemandsland een specialiteit van een handvol goed opgeleide soldaten die met gradenbogen en schetsen het niemandsland doorgrondden. Die specialisatie lag dan weer mede aan de basis van

het derde principe, met name de individualisering en democratisering van het vechten. Elke soldaat moest meedenken en zelf het terrein leren 'lezen'. De tijd dat een compagniecommandant zoals in 1914 zijn hele compagnie op het slagveld wilde (en kon) zien, was in 1918 verleden tijd. Voortaan moesten zelfs pelotonscommandanten aanvaarden dat de infanterie secties eigen manoeuvres ontwikkelden en aan hun directe (visuele) controle ontsnapten. Batterijcommandanten verdeelden hun vier stukken over vier verschillende locaties om tegenbatterijvuur moeilijker te maken. Soldaten en korporaals kregen meer middelen en verantwoordelijkheden dan ooit. Verrekijkers of veldtelefoons waren in 1914 exclusief voor officieren voorbehouden, maar tegen 1918 konden ook soldaten er mee overweg. Ten slotte

FOTO WAR HERITAGE INSTITUTE

was er nog de ontwikkeling en verspreiding van hoogtechnologische middelen. In 1918 waren de legerdivisies bijvoorbeeld uitgerust met zend- en ontvangststations voor draadloze telegrafie en spoorde de Belgische artillerie de Duitse stukken op met geluidsopsporing.

Ondanks de duidelijke stappen voorwaarts kunnen ook kanttekeningen worden gemaakt bij de transformatie van het Belgische leger. Alles verliep tergend langzaam. De invoering van de Chauchat, een licht machinegeweer van Franse makelij, typeert de vele problemen waarmee de Belgische fronteenheden werden geconfronteerd. De Chauchat kwam eind 1916 aan bij de eerste eenheden, maar kort daarna moesten tientallen schutters hun wapen alweer afstaan aan een andere legerdivisie die er nog geen had

ontvangen. Vervolgens was er een probleem met het opleidingsniveau van de schutters. Sommigen waren zelfs bang van hun eigen wapen. Er was ook een munitietekort en een algemeen gebrek aan geschikte schietstanden en oefenterreinen waardoor het operationele niveau bedroevend laag lag. Desondanks werden de Chauchats meteen na aankomst in de gevechtseenheden ingezet in de eerste lijn. Ook de manier waarop sommige artilleriestukken in de strijd werden geworpen zonder bijhorende schootstabellen tart alle verbeelding. De invoering van nieuwe wapens en tactieken gebeurde dus al doende, *on-the-job*. Het verhaal van de transformatie van het Belgische leger loopt dan wel goed af, maar de weg die de fronteenheden hebben afgelegd tot het bevrijdingsoffensief was hobbelig en moeizaam. ■

Een civiele staat van beleg

Het ontstaan van de moderne grensbewaking tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1920)

De moderne grensbewaking, zoals wij die thans alleen nog op de lucht- en in de zeehavens kennen, is een product van de Eerste Wereldoorlog en zijn directe nasleep. Meer specifiek berust de oorsprong van de grensbewaking op een verordening van het militair gezag – uitgevaardigd op basis van de destijds in de grensstreek geldende staat van beleg – waarin het internationale personenverkeer stevig aan banden werd gelegd. Iedereen was voortaan verplicht via een doorlaatpost het land te betreden waar een controle op het paspoort en de middelen van bestaan moest worden ondergaan. Na afloop van de oorlog besloot de regering de grensbewaking te handhaven en vast te leggen in een noodwet. De bevoegdheid tot het nemen van grensbewakingsmaatregelen werd hierin tijdelijk overgedragen aan de minister van Justitie. Hoewel het kabinet beloofde een voorstel tot intrekking van de wet in te dienen ‘zoodra de omstandigheden het langer voortduren van deze wet niet noodig maken’, zou deze grensbewakingswet van 1920 de basis blijven vormen voor de moderne grensbewaking, alvorens het veiligheidsinstrument in 1965 in de Vreemdelingenwet werd opgenomen. Dit artikel gaat in op het ontstaan en de handhaving van onze grensbewaking.

Frank Bethlehem, MA*

Het ontstaan en de handhaving van de grensbewaking was voor de tijdgenoot geenszins vanzelfsprekend. Sterker, de gerenommeerde liberale journalist Cornelis Karel Elout noemde de grensbewakingswet in een opiniestuk in het *Algemeen Handelsblad* zelfs ‘gevaarlijke wetgeving’ waarin aan de minister van Justitie ‘gansch ongehoorde’ bevoegdheden werden toegekend die deden denken aan het ‘politierégime van Napoleon’.¹ De grensbewaking was dan ook een forse ingreep in de liberale verworvenheid van het paspoortvrij reizen, dat voor de oorlog de norm was geweest. Het gebruik van het paspoort in het internationale verkeer was in 1862 door nagenoeg alle Europese landen – inclusief Nederland – afgeschaft. Paspoortcontroles, voor zover zij al bestonden, verdwenen vervolgens als sneeuw voor de zon. Voor Nederland betekende dit overigens geen al te grote verandering: de Vreemdelingenwet van 1849 kende geen strikte paspoortverplichting. Vreemdelingen konden zich ten behoeve van hun toelating tot Neder-

land ook met andere documenten of aanbevelingsbrieven legitimeren.² Het wegvallen van de mogelijkheid om vreemdelingen naar een paspoort te vragen betekende een forse adertaling voor de politie: het document stond algemeen bekend als een garantie dat de betreffende persoon geen veiligheidsrisico voor de staat vormde. Staten zouden geen paspoort afgeven aan gevaarlijke personen, zo was de gedachte. Het ontbreken van een paspoortverplichting deed extra pijn nadat de potentie van het paspoort als veiligheidsinstrument vanaf het einde van de negentiende eeuw drastisch was toegenomen. Dankzij nieuwe technieken als fotografie en vingerafdrukken kon de politie beter vaststellen of de gecontroleerde persoon daadwerkelijk dezelfde was als de houder van het paspoort.

Pleidooien voor de invoering van een paspoortverplichting en een paspoortcontrole aan de grens stuitte echter steevast op politieke tegenstand van de liberalen, die het paspoortvrij

FOTO: BEELDBANK NIMH

Bezoek van opperbevelhebber generaal C.J. Snijders en zijn staf aan de Nederlands-Belgische grens (vermoedelijk nabij Eijsden)

reizen niet graag opofferden aan enig veiligheidsbelang. Hier kwam de procureur-generaal in Den Bosch, jonkheer Theodore Serraris, in 1900 achter toen hij aan de toenmalige minister van Justitie Pieter Cort van der Linden opperde de paspoortverplichting weer in te voeren om zodoende beter toezicht te kunnen houden op rondreizende anarchisten en hen desnoods aan de grens te kunnen terugsturen. Hoewel namen en fotoportretten van belangrijke anarchisten via internationale politiesamenwerking geregeld onder ogen kwamen van de politieautoriteiten, was het lastig hen te onderkennen en te onderscheppen.³ 'Gevaarlijke anarchisten', zo betoogde Serraris, waren zonder paspoort 'met geen mogelijkheid' van andere reizigers op de drukke treinstations aan de grens te onderscheiden. Cort antwoordde echter met een bondig maar resoluut 'NEEN!' in de kantlijn, waarna Serraris kon afdruipe.⁴ Tijdens de oorlog speelden ook gevoelens van humaniteit een grote rol in het liberale kabinet-Cort van der Linden: kon men vluchtelingen, ontvluchte krijgsgevangenen en deserteurs wel een paspoortverplichting opleggen en hen de toegang tot Nederland weigeren, wetende dat hen aan de

andere kant van de grens wellicht een wisse dood wachtte? En in hoeverre was dit te rijmen met de Nederlandse neutraliteit?

In het licht van de liberale weerstand tegen paspoorten en paspoortcontroles wil ik in dit artikel het ontstaan en de handhaving van de grensbewaking verklaren. In de eerste paragraaf zal ik aantonen dat het ontbreken van paspoortcontroles ook een militair probleem was.

* De auteur is promovendus bij de Universiteit Leiden en verbonden aan het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Daar werkt hij aan een proefschrift over de geschiedenis van de grensbewaking. Met dank aan mijn promotor prof. dr. Ben Schoenmaker voor zijn kritische opmerkingen.

- 1 C.K. Elout, 'Gevaarlijke Wetgeving', in: *Algemeen Handelsblad*, 13-1-1920.
- 2 Voor een overzicht van de bepalingen van de Vreemdelingenwet van 1849 zie Marij Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid 1815-1938* (Hilversum, 1993) 263-268.
- 3 Voor de internationale bestrijding van het anarchisme zie o.a. Richard Bach Jensen, *The battle against anarchist terrorism. An international history 1878-1934* (Cambridge, 2015). Voor een overzicht van de maatregelen in Nederland zie Beatrice de Graaf en Wouter Klem, 'Joining the international war against anarchism. The Dutch police and its push towards transnational cooperation, 1880-1914' in: Ruud van Dijk en Samuel Kruizinga (eds), *Shaping the international relations of the Netherlands 1815-2000. A small country on the global scene* (Londen, 2018) 56-79.
- 4 NL-HaNA, Justitie 1876-1914, inv.nr. 6644, 'PG Den Bosch aan MvJ, 31-8-1900'.

Vervolgens komt de zeer moeizame totstandkoming van de grensbewaking tijdens de oorlog aan bod. Welke factoren gaven daarvoor de doorslag? Tenslotte wordt de blik gericht op de periode na de wapenstilstand. Waarom besloot het kabinet de grensbewaking – een militaire noodmaatregel die toch zo indruiste tegen de vooroorlogse praktijk van een vrij personenverkeer – na november 1918 te handhaven?

Het ontbreken van paspoortcontroles als militair probleem

Naarmate in de negentiende eeuw de internationale politieke en militaire spanning toenam, werd het ontbreken van grenscontroles op het personenverkeer in toenemende mate een militair probleem. Met de opkomst van de spoorwegen dreigde een strategische overval: door het snel samentrekken van troepen aan de grens kon een in ijlstempo binnenvallende vijand de Nederlandse mobilisatie in de kiem smoren.⁵ Bij de Generale Staf bestond de verwachting dat een dergelijke inval zou worden voorafgegaan door uitgebreide spionageactiviteiten van de vijand of zelfs het sturen van saboteurs. Die zouden met het onklaar maken van de vele spoorlijnen in het grensgebied de Nederlandse mobilisatie dwarsbomen, dan wel de vernieling van bruggen door Nederlandse militairen voorkomen, eventueel later gevolgd door kleine en mobiele vijandelijke eenheden om die bruggen te veroveren. Veiligheidsmaatregelen aan de grens in vreedstijd en tijden van spanning leken onmisbaar om dit gevaar tijdig te keren.⁶

Om een vijandelijke inval op tijd te zien aankomen diende in eerste instantie een goede inlichtingendienst te worden opgebouwd. Vanaf

1892 werd zodoende de 'kondschapsdienst' ingesteld. Aan de grens gestationeerde marechaussees, douaniers en telegraafambtenaren kregen de opdracht ogen en oren open te houden over mogelijke militaire voorbereidingen in het grensgebied. Informatie hierover diende direct te worden doorgegeven aan Den Haag.⁷ Vanaf 1909 konden ook burgers voor dit werk worden ingeschakeld.⁸ Voor het onderkennen en vertragen van vijandelijke eenheden werd in 1910 de militaire grenswacht opgericht: snel te mobiliseren lokale eenheden van de landweer die in tijden van militaire spanning de taak kregen op enkele belangrijke posities in de grensstreek post te vatten om te voorkomen dat kleine en mobiele detachementen van de vijand belangrijke bruggen en knooppunten konden veroveren.⁹

Voor het onderkennen en tegenhouden van individuele spionnen en saboteurs speelde het gebrek aan paspoortcontrole de militaire voorzorgsmaatregelen danig parten. De grensbrigades van de Koninklijke Marechaussee hielden via hun surveillances weliswaar een oogje in het zeil, maar konden zonder controles weinig uitrichten en waren bovendien onvoldoende in aantal om de grens in tijden van spanning af te grendelen. De Generale Staf beschikte in vreedstijd niet over de bevoegdheden om zelf een paspoortverplichting en –controle in te stellen. Pas bij het afkondigen van de staat van beleg kregen de militaire autoriteiten meer mogelijkheden. Artikel 23 van de in 1899 ingevoerde Oorlogswet bood de bevoegdheid het verkeer naar en van het in staat van beleg verkerende gebied te beperken. Artikel 33 bood de optie om gevaarlijke personen het verblijf in dat gebied te ontzeggen en hen daaruit te verwijderen. Het was echter niet te verwachten dat de civiele ministers snel zouden overgaan tot een verstrekkende maatregel als het afkondigen van de staat van beleg, aangezien dat de civiele autoriteiten ondergeschikt zou maken aan het militair gezag. Medewerking van het civiele gezag bleef voorlopig onontbeerlijk.¹⁰

In de zomer van 1912 benaderde minister van Oorlog Hendrik Colijn zijn collega van Justitie Edmond Regout met het voorstel om in tijden

5 Wim Klinkert, *Het vaderland verdedigd. Plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag, 1992) 27 en 167.

6 NL-HaNA, Justitie 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 6572, 'MvO aan MvJ, 31-7-1912'.

7 NL-HaNA, Generale Staf 1813-1913, 2.13.15.01, inv.nr. 256, 'Instructie voor de Marechaussee ter uitvoering van den kondschapsdienst in tijden van politieke verwickelingen, 26-4-1892'.

8 Dick Engelen, *De Militaire Inlichtingendienst 1914-2000* (Den Haag, 2000) 14-16.

9 Klinkert, *Het vaderland verdedigd*, 391-396.

10 Voor de verwickelingen omtrent de Oorlogswet zie P.W.M. Hasselton, *De wisseling van het opperbevel in februari 1940* (Venlo, 1995).

Een controlepost van de landweergrenswacht bij Well (1914). Controleposten moesten voorkomen dat vijandelijke militairen ongemerkt konden opstomen naar strategische punten

FOTO ARCHIEF WELL

van politieke spanning een verscherpt toezicht op het grensverkeer mogelijk te maken. Zijn voorstel bleek een blauwdruk voor de latere grensbewaking. In Colijns plan zou – op last van de minister van Oorlog – het gehele grensverkeer op daartoe aan te wijzen grenskantoren van de douane aan een ‘nauwgezet onderzoek’ moeten worden onderworpen. Deze controle zou ten eerste het paspoort behelzen, dat Colijn tijdelijk verplicht wilde stellen voor de toegang tot Nederland. Daarnaast moest scherp worden gecontroleerd op ‘springmiddelen’ die saboteurs konden gebruiken voor ‘vluchtige spoorwegvernielingen’. De beoogde controle mocht zich overigens niet beperken tot het verkeer over land en zee: ook de passagiers van ‘luchtschepen en vliegtuigen’ moesten na de landing worden onderzocht. Iedere vreemdeling die zich niet kon legitimeren of die ‘verdachte bedoelingen’ leek te hebben, diende te worden teruggestuurd. De marechaussee, douane, politie en de in dat

geval op te roepen militaire grenswacht zouden in het grensgebied moeten patrouilleren om ontduiking van de controles te voorkomen. Het toezicht zou onder leiding komen van de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee (IKM), de vooroorlogse equivalent van de huidige Commandant van de Koninklijke Marechaussee.¹¹

Het plan liep uiteindelijk op niets uit. Hoewel hij het doel zeker onderschreef, meende Regout dat Colijn onvoldoende rekening had gehouden met de ‘bestaande wettelijke toestand’. Niemand anders dan de minister van Justitie was verantwoordelijk voor het vreemdelingentoezicht in vredetijd. Zodoende kon alleen hij wijzigingen zoals het instellen van een paspoortverplichting bevelen. Bovendien diende de politie te worden

11 NL-HaNA, Justitie 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 6572, ‘MvO aan MvJ, 31-7-1912’.

aangestuurd door de procureurs-generaal: er was in wettelijk opzicht geen plaats voor de IKM. Het meningsverschil tussen beide departementen leidde tot een patstelling: tijdens de julicrisis van 1914 was er nog geen overeenstemming bereikt.¹²

Een beperkte staat van beleg

De oplopende spanningen op de Balkan en in Europa in juli 1914 noopten het kabinet tot het nemen van militaire voorzorgsmaatregelen. Op

30 juli werd de militaire grenswacht opgeroepen en kregen de belangrijke bruggen en veren een militaire bezetting. Een dag later volgde de algemene mobilisatie.¹³ Dit deed de noodzaak voelen om alsnog tot een verscherpt toezicht op het grensverkeer over te gaan. Oorlog en Justitie schoven hun meningsverschil voor een belangrijk deel terzijde en kwamen al snel tot een compromis. Onder leiding van de IKM zou de militaire grenswacht de marechaussee en de douane assisteren bij de surveillance in het grensgebied ten aanzien van vreemdelingen met 'vijandige, verdachte of onbekende bedoelingen' die bij aanhouding voor het lokale hoofd van politie moesten worden gebracht. Invoering van een paspoortverplichting en daarmee de invoering van paspoortcontroles bleef echter nog steeds uit den boze.¹⁴

De oorlog trok uiteindelijk vlak langs de Nederlandse grens en zou hoofdzakelijk in België en Noord-Frankrijk worden gevoerd. Het

12 NL-HaNA, Justitie 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 6572, 'MvJ aan MvO, 20-8-1912 en Idem, inv.nr. 6580, 'MvJ aan MvO, 2-10-1913'.

13 Wim Klinkert, 'Met het geweer in de aanslag. Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939)' in: Wim Klinkert, Samuel Kruizinga en Paul Moeyes, *Nederland neutraal. De Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam, 2014) 72-129, 74-79.

14 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 127, 'Circulaire IKM aan burgemeesters, KMar, Rijksveldwacht en douane in het grensgebied betreffende maatregelen verscherpt toezicht op het grensverkeer, 3-8-1914'.

Geïnterneerde Belgische militairen in de legerplaats Oldebroek

FOTO BEELDBANK NIMH

gemobiliseerde leger kreeg echter al snel een nieuwe taak naast de landsverdediging: een strikte neutraliteitshandhaving langs de grens. Voorkomen moest worden dat Duitse of Belgische troepen misbruik zouden maken van het Nederlandse grondgebied. Mochten militairen toch de grens overkomen, dan dienden zij direct te worden geïnterneerd. Ook het opereren van *franc-tireurs* vanaf Nederlands grondgebied kon de onzijdigheid in gevaar brengen en moest worden tegengegaan. Het was daarom nodig het wapenbezit onder burgers in de grensstreek te verbieden. Om het militair gezag hiervoor de benodigde bevoegdheden te geven, kondigde de regering op 29 augustus 1914 de staat van beleg af voor het gebied langs de zuidgrens. Een maand later, op 25 september 1914, volgde de afkondiging van de staat van beleg aan de oostgrens. De belangrijkste reden voor dat laatste vormde de derde taak van het leger tijdens de mobilisatie, namelijk het ondersteunen van de bestrijding van smokkelhandel. Niet alleen moest worden voorkomen dat de Nederlandse voedselvoorraden snel zouden slinken, maar een straffe bestrijding van de smokkelhandel kon ook aan de geallieerden tonen dat Nederland niet meewerkte aan het ontduiken van de geallieerde zeeblokkade door Duitsland.¹⁵

Het afkondigen van de staat van beleg bood de militaire autoriteiten nog steeds geen mogelijkheid tot het instellen van paspoortcontroles. Het kabinet legde het militair gezag namelijk een belangrijke beperking op. Het mocht de bevoegdheden van de oorlogswet niet gebruiken voor het tegen hun zin uitzetten of afwijzen van 'vreemde burgers'. Dezelfde regeling zou later ook worden ingesteld ten aanzien van ontsnapte krijgsgevangenen en deserteurs: zij mochten niet tegen hun zin over de grens worden gezet. Door het militair gezag in het grensgebied aangetroffen gevaarlijke vreemdelingen mochten alleen naar het niet in staat van beleg verkerende binnenland worden 'uitgezet'. Humanitaire overwegingen speelden bij het kabinet een belangrijke rol: deserteurs wachtte bij het terugsturen naar hun voormalige leger zonder twijfel een zware straf, zo niet de kogel, terwijl premier Cort van der Linden ook het

Spotprent op de cover van de *Nieuwe Amsterdamer* (augustus 1915)

terugsturen van Belgen naar hun door de Duitsers bezette land niet over zijn hart kon verkrijgen. Op de achtergrond speelden overigens ook neutraliteitsbelangen een belangrijke rol: het kabinet wilde simpelweg geen problemen krijgen met de oorlogvoerende staten over het terugsturen van hun onderdanen.¹⁶

15 Maartje Abbenhuis, *The art of staying neutral. The Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam, 2006) 144-146.

16 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 95, 'Telegram OLZ aan TB Zeeland, 29-8-1914'. Voor opvattingen van Cort van der Linden zie Johan den Hartog, *Cort van der Linden (1846-1935) Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam, 2007).

De door het kabinet opgelegde beperking vormde een belangrijk veiligheidsrisico voor de opperbevelhebber, generaal Cornelis Snijders. Mogelijke spionnen konden niet aan de grens worden geweerd en konden evenmin vanuit het binnenland het land worden uitgezet. Verschillende kwesties hadden de opperbevelhebber overtuigd dat de oorlogvoerende mogendheden in Nederland op grote schaal spionage bedreven en over grote netwerken beschikten. Hoewel de mogendheden aanvankelijk vooral elkaar beloerden, konden deze netwerken zich tegen Nederland keren zodra het betrokken zou raken bij de oorlog. Snijders wilde tijdens een oorlog geen grote aantallen spionnen op Nederlands grondgebied hebben. Voorlopig moest hij zich echter behelpen met de door het kabinet aangegeven kaders.¹⁷

Die kaders begonnen te knellen bij het verscherpte grenstoezicht dat na de mobilisatie was blijven bestaan. Kapitein George Bauduin, commandant van het district Breda van de Koninklijke Marechaussee, luidde in de zomer van 1915 de noodklok. De controle op potentiële spionnen was volgens de marechaussee-officier 'zeer moeilijk'. Weinig vreemdelingen hadden goede papieren bij zich. Zonder paspoortverplichting was het vaak onmogelijk om de identiteit van verdachte personen vast te stellen. Hij pleitte bij zijn divisiecommandant voor het instellen van een militaire verordening waarmee vreemdelingen die met 'vijandige bedoelingen' naar Nederland kwamen, konden worden teruggestuurd of in ieder geval konden worden gecontroleerd. Snijders, op wiens bureau het voorstel uiteindelijk belandde, was het hartgrondig met Bauduin eens. Hij pleitte bij premier Cort voor een 'tijdelijke invoering van het passenstelsel'.¹⁸

Het enthousiasme van Snijders vond bij het kabinet geen weerklank. Hoewel het voorstel 'met ernst' was overwogen, meende de ministerraad dat invoering van een paspoortverplichting en een strenge uitvoering van de Vreemdelingenwet aan de grens moest worden afgewezen. Ten eerste waren de bewindslieden niet overtuigd van het nut van een paspoortverplichting als maatregel tegen spionage: zouden spionnen door hun broodheren niet altijd van de juiste papieren worden voorzien? De grootste pijn zat echter nog steeds in het gevolg dat in het plan van Snijders vreemdelingen zonder paspoort voortaan zouden worden teruggestuurd.. Dit zou 'bijzonder harde gevolgen' hebben voor diegenen die bij terugkomst bloot zouden staan aan 'hoogst ernstige straffen'. Dit wilde het kabinet niet op zijn geweten hebben. Ondanks alle veiligheidsrisico's bleef het humanitaire aspect het zwaarst wegen.¹⁹

Bestrijding van de smokkelhandel geeft de doorslag

Waar het belang van de bestrijding van spionage het kabinet in 1915 nog onbewogen liet, dwong de moeizaam verlopende strijd tegen de smokkelhandel uiteindelijk tot meer toegeeflijkheid. Ondanks grootschalige inzet van militairen en douaniers lukte het niet de stroom smokkelaars te stoppen. De almaar slechter wordende leefomstandigheden in Duitsland, aangejaagd door de geallieerde blokkade, maakte veel Duitsers – met name vrouwen en kinderen – wanhopig en zette hen aan tot het inkopen en smokkelen van levensmiddelen over de grens. Volgens de militaire commandant in Limburg kwamen er dagelijks 'geheele zwermen vreemdelingen de Oostgrens over, deden hier te lande hunne inkopen en verdwenen weer over de grens'.²⁰ Het aantal veroordeelde smokkelaars bereikte in de loop van 1916 een record van 10.960.²¹ Justitie kon de stroom zaken nauwelijks aan: de rechtbanken waren overbelast en de gevangenen overvol. Veel smokkelaars moesten weer worden heengezonden, wat het afschrikwekkende effect van de overheidsmaatregelen bepaald niet verhoogde. De nieuwe

17 Klinkert, 'Met het geweer in de aanslag', 416-419.

18 NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 906, 'OLZ aan minister-president, 8-6-1915'.

19 NL-HaNA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 906, 'Minister-president aan OLZ, 17-6-1915'.

20 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, inv.nr. 708, 'Verslag uitoefening Militair Gezag in gebied CV/IIIe Divisie, 5-5-1920'.

21 Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 158-162. Zie tevens H.A.R. Smidt, 'De bestrijding van de smokkelhandel door het leger tijdens de Eerste Wereldoorlog', in: *Mededelingen Sectie Militaire Geschiedenis* 15 (1993) 43-72.

minister van Justitie Bastian Ort concludeerde in het najaar van 1916 dat alleen preventieve maatregelen de druk konden verlichten. 'Een tot het uiterste gedreven scherp toezicht aan de grenzen zal niet kunnen uitblijven', schreef Ort aan zijn collega van Oorlog. Die riep hierop de hulp in van Snijders.²²

Tijdens een inderhaast belegde conferentie haalde Snijders zijn eerdere plan uit 1915 uit de kast. Een strenge controle op zowel een verplicht te stellen gevisieerd paspoort als de middelen van bestaan kon de stroom aan Duitse smokkelaars helpen indammen. Hij kon op basis van de Oorlogswet immers militaire verordeningen uitvaardigen: het enige wat hij nodig had was het groene licht van de regering.²³ Na lang beraad besloot het kabinet akkoord te gaan met het plan van Snijders. Eén belangrijk voorbehoud bleef overeind: ontsnapte krijgsgevangenen, deserteurs en burgers van landen die met Duitsland in oorlog waren, mochten nog steeds niet tegen hun zin worden teruggestuurd naar Duitsland of het door de Duitsers bezette België.²⁴

Snijders toog onmiddellijk aan het werk. In januari 1917 vaardigde hij zijn 'Vreemdelingenvoorschrift' uit, dat kan worden gezien als de 'geboorteakte' van de grensbewaking. Het verkeer naar en binnen het gehele grensgebied werd fors aan banden gelegd. Vreemdelingen mochten het gebied alleen nog betreden via enkele wegen die door militaire controleposten waren afgesloten. Ook op de treinstations aan de grens zou een militaire doorlaatpost worden gevestigd. Hier moesten militairen van de grenswachten controleren of vreemdelingen een gevisieerd paspoort bezaten en of zij voldoende middelen van bestaan hadden. Was dit niet het geval dan moest de toegang tot het grensgebied resoluut worden geweigerd. Bij doorlating moest het paspoort worden afgestempeld zodat de militaire autoriteiten in het grensgebied konden zien dat deze persoon legaal was binnengekomen. Op de treinstations – met hun grote internationale verkeer – moesten de grenswachten aan speciale eisen voldoen. Snijders verordonneerde dat zij niet alleen verschillende talen moesten spreken maar eveneens de tact

De commandant Veldleger maakt bekend dat het grensverkeer 'overeenkomstig de eischen der algemeene veiligheid' wordt beperkt (1917)

moesten hebben om voor de reizigers 'de bezwaren, van de controle ondervonden, niet grooter te doen zijn dan wenschelijk'. Patrouilles van grenswacht, marechaussee en douane dienden zoveel mogelijk te voorkomen dat vreemdelingen buiten de controleposten om de grens overstaken. Aangezien de Duitse grenswacht op de Duits-Nederlandse grens streng controleerde, lag de nadruk aan Nederlandse kant voornamelijk op de controle op de doorlaatposten. Vertrouwende op de Duitse grensbewaking speelden patrouilles in het grensgebied bij de grenswacht een secundaire rol.

Aan onderscheppte illegale grensgangers zou, naast hun uitzetting, ook het verblijf in het grensgebied worden ontzegd: terugkeer werd strafbaar met maximaal enkele maanden cel. Deze bepaling bleek al snel zo succesvol dat Justitie het aanbod aan te vervolgen vreemdelingen niet meer kon bijhouden. Hierop kreeg het Militair Gezag de bevoegdheid hen in

22 NL-HaNA, Justitie 1915-1955, 2.09.22, inv.nr. 16397, 'MvJ aan MvO, 16-11-1916'.

23 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 382, 'OLZ aan vz MR, MvO en MvJ, 27-11-1916'.

24 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 382, 'MvO aan OLZ, 11-12-1916'.

Grensbewakers bij 'Doorlaatpost 8' bij Arcen in Noord-Limburg

FOTO PETER JANSSEN

militaire hulpgevangenen onder te brengen. Wanneer hun proces niet binnen veertien dagen kon plaatsvinden, dienden deze personen over de grens te worden gezet. Snijders had overigens niet de illusie dat de grens volledig kon worden afgesloten. Afschrikking was het voornaamste doel. De grensbewaking was boven alles een preventief veiligheidsinstrument.²⁵

Ondanks het feit dat de grensbewaking in eerste instantie tegen Duitse smokkelaars was gericht, betekende de nieuwe veiligheidsmaatregel wel degelijk een verbetering bij de bestrijding van

spionage. Dit kwam met name naar voren bij de controle op de vanaf 1917 in groten getale het land binnenkomende Duitse deserteurs.²⁶ Hoewel zij niet mochten worden teruggestuurd, verzekerde de grenscontrole dat deserteurs vaak al aan de grens konden worden onderschept, om vervolgens te worden ondervraagd. Niet alleen kon via deze verhoren informatie over Duitse troepenformaties worden verkregen, maar er kon ook worden gekeken of de betreffende persoon wel echt een deserteur was. Volgens kapitein Han Fabius, het hoofd van de inlichtingendienst van de Generale Staf, kwam het voor dat personen zich uitgaven voor deserteur, terwijl zij eigenlijk heel andere bedoelingen hadden, zoals spionage. De status van deserteur gaf hen immers bescherming tegen uitzetting. 'Het aantal hunner, dat zonder verhoord te worden, ons land binnenkomt, moet zoo klein mogelijk worden', waarschuwde Fabius de verschillende voor de grensbewaking verantwoordelijke commandanten.²⁷

25 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 382, 'OLZ aan militaire gezaghebbers, 28-12-1916'.

26 Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 111. Voor de deserteursproblematiek zie tevens Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel, 2000).

27 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 650, 'OLZ (GSIII) aan militaire gezaghebbers, 14-5-1917'.

Uiteindelijk raakte Nederland niet bij de oorlog betrokken. De Duitse ineenstorting aan het westelijk front en de daaropvolgende wapenstilstand van 11 november 1918 nam in één klap de directe oorlogsdreiging weg. Maar betekende dit automatisch dat er nu een vrede-toestand was ingetreden? Een nieuwe dreiging zwengelde de discussie over het al dan niet intrekken van de militaire grensbewaking aan.

Revolutiegevaar

Nog tijdens de oorlog doemde er een gevaar op dat de periode vlak na de wapenstilstand zou gaan domineren: de dreiging van een bolsjewistische revolutie. De Russische revolutie had Europa op zijn grondvesten doen schudden: een kleine minderheid had door middel van geweld de macht gegrepen in een grote Europese staat. Op 27 september 1918 waarschuwde de Nederlandse gezant in Sint-Petersburg, Willem Jakob

Oudendijk, het zojuist aangetreden nieuwe kabinet dat het Sovjetregime zich ten doel stelde de revolutie actief naar Europa te verspreiden. 'Door geld en door woorden en geschriften' zouden de bolsjewieken de 'ontevreden elementen' in het Westen willen overhalen het Russische voorbeeld te volgen, aldus een verontruste Oudendijk.²⁸ In zijn memoires stelde hij zelfs dat de Sovjets tot doel hadden Nederland tot 'propaganda-hoofdkwartier' te maken.²⁹ Hij waarschuwde dan ook met klem tegen de komst van een 'diplomatieke' delegatie, welke slechts een dekmantel zou vormen voor een 'allergevaarlijkste propaganda-zending, die te onzent de revolutie moet voorbereiden'.³⁰ Dit

28 'Waarnemend gezant te Petrograd aan MvBuZa, 27-9-1918' in: C. Smit (red), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland. Derde periode 1899-1919*, 117 (Den Haag, 1964) 644.

29 Willem Jacob Oudendijk, *Ways and byways in diplomacy* (Londen, 1939) 311.

30 NL-HaNA, Justitie 1915-1955, 2.09.22, inv.nr. 16424, 'Waarnemend gezant te Petrograd aan MvBuZa, 12-9-1918'. Zie tevens Ben Knapen, *De lange weg naar Moskou. Nederlandse relaties tot de Sovjet-Unie 1917-1942* (Amsterdam, 1985) 45.

Personeel van de doorlaatpost bij Roosteren controleert het grensverkeer (1918)

FOTO BEELDBANK NIMH

was des te bedreigender, omdat er tevens berichten waren binnengekomen dat het regime in Moskou in nauw contact stond met de Nederlandse communisten. Het kabinet besloot de Sovjet-Unie niet te erkennen. Zodoende moesten alle Russen aan de grens worden teruggestuurd, ongeacht of zij in het bezit waren van een gevisieerd paspoort.³¹

De revolutiedreiging kwam letterlijk dichter bij huis toen er vlak voor de wapenstilstand op verschillende plaatsen in Duitsland opstanden uitbraken die veel weg hadden van een revolutie. Het buurland leek in een gevaarlijk machtsvacuüm te verkeren, waarvan Russische en Duitse communisten misbruik konden maken. Met name het praktisch uiteenvallen van het Duitse leger baarde zorgen. Diverse rapporten over verlaten wapendepots in de grensstreek en mogelijke wapensmokkel naar Nederland bereikten de nieuwe minister van Justitie, Theodoor Heemskerk, terwijl de nieuwe opperbevelhebber generaal Willem Frederik Pop tot zijn ontzetting moest constateren dat de Duitse grenswacht aan de Duits-Nederlandse grens simpelweg was ingetrokken. Niet lang daarna bereikten minister Heemskerk vanuit de grensprovincies verschillende berichten betreffende het illegaal over de grens komen van Russische en Duitse communisten. De laatsten leken te worden geholpen door in het grensgebied wonende Nederlandse communisten. Berichten over de illegale invoer van Russisch geld en wapens en diefstal van Nederlandse paspoorten in Stockholm riepen een verontwaardigd dreigingsbeeld op: was hier sprake van de voorbereiding van een revolutie?³²

In het voorjaar van 1919 kreeg de dreiging een belangrijke (para)militaire dimensie door de opkomst van de Duitse Spartakusbeweging. Hoewel in januari 1919 een opstand van de Spartakisten in Berlijn op bloedige wijze werd neergeslagen, verwachtten velen dat zij sterker zouden terugkomen voor een nieuwe poging. Eind maart leek de tijd rijp: communistische machtsovernames in Hongarije en Beieren maakten het 'rode gevaar' acuut. Vanuit Berlijn waarschuwde de Nederlandse militair attaché, kolonel F. J. Muller Massis, dat de leiding van een eventuele revolutie in Nederland waarschijnlijk aan gestaalde Duitse of Russische revolutionairen, of anders aan Nederlandse communisten die 'in het buitenland les hebben genomen' zou worden toevertrouwd. 'De mogelijkheid van het komen van hulptroepen over de grens moet ook niet uit het oog worden verloren', aldus Muller Massis. Deze zouden bovendien een gewaagde tegenstander vormen. De Spartakisten waren 'zeer goed aangevoerd' en bestonden grotendeels uit 'lieden met oorlogservaring', veelal bewapend met zware mitrailleurs.³³ Een rapport van de Britse inlichtingendienst over een op handen zijnde Spartakistische aanval op Arnhem, bedoeld om 'de Bolsjewistische beweging naar Nederland over te brengen', leidde tot het nemen van militaire beveiligingsmaatregelen rondom de Gelderse hoofdstad.³⁴ Hoewel het uiteindelijk loos alarm bleek, waren de voorzorgsmaatregelen volgens minister Heemskerk volledig terecht. Of het nu ging om het optreden tegen wapensmokkel, het inreizen van communistische propagandisten of het afgrendelen van Arnhem tegen een communistische paramilitaire inval, de dreiging van een revolutie was simpelweg te groot om enig risico te nemen. Waren delen van Nederland eenmaal in handen gevallen van de communisten, dan leek het Heemskerk 'uiterst moeilijk, zoo niet onmogelijk [om] zich in de groote steden staande te houden'.³⁵

Handhaving van de staat van beleg?

De berichten over illegale grensoverschrijding van revolutionaire propagandisten, wapens en

31 NL-HaNA, Justitie 1915-1955, 2.09.22, inv.nr. 16424, 'MvBuZa aan MvJ, 12-10-1918' en ibidem, 'MvJ aan Procureurs-Generaal en MvO, 16-10-1918'.

32 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 383, 'Conceptbrief OLZ aan MvO en vz MR, 14-1-1919'; NL-HaNA, Justitie 1915-1955, 2.09.22, inv.nr. 16426, 'CdK Gelderland aan MvJ, 14-12-1918' en ibidem, inv.nr. 16429, 'MvBuZa aan MvJ, 14-1-1919' en ibidem, 'MvJ aan PG Arnhem, 17-1-1919'.

33 NL-HaNA, Hoofdkwartier Veldleger, 2.13.16, inv.nr. 392, 'Muller Massis aan OLZ, 27-3-1919' en ibidem, 'Muller Massis aan OLZ, 9-4-1919'.

34 NL-HaNA, Justitie 1915-1955, inv.nr. 16433, 'MvJ aan MvO, MvBiZa en OLZ, 31-3-1919'.

35 NL-HaNA, Justitie 1915-1955, inv.nr. 16434, 'MvJ aan MvO en BiZa, 4-4-1919'.

Russisch geld hadden de noodzaak van een goede grensbewaking onderstreept. Verschillende malen drong Heemskerk bij zijn collega van Oorlog, George Alting von Geusau en opperbevelhebber Pop aan op een strenge grenscontrole, met name in het gebied tussen de verschillende doorlaatposten. Het militair gezag kon echter slechts moeizaam aan deze opdracht voldoen. Het al eerder genoemde intrekken van de Duitse grenswacht stelde Nederland voor een probleem; illegale grensgangers konden zich zonder veel moeite in het Duitse grensgebied ophouden. Daarnaast nam het aantal voor de grensbewaking beschikbare troepen door de ingezette demobilisatie in rap tempo af. Niettemin kon Pop door het bijeenrapen van enkele eenheden van het Veldleger, met name wielrijdersafdelingen, het niveau van de grenscontrole tijdelijk opkrikken. 'Ook al is uit den aard der zaak eene bepaald afdoende afsluiting [van de grens, FB] niet te bereiken, zoo geven de berichten uit de grensgebieden mij thans toch den indruk, dat ook naar buiten toe de meening gevestigd is, dat de grenscontrole ernstig toegepast wordt', stelde Pop in maart 1919 tevreden vast.³⁶

Na de wapenstilstand ontstond al snel een discussie over de wenselijkheid van het laten voortduren van de staat van beleg en het gebruik van militairen voor de grensbewaking. Alting von Geusau wilde zo snel mogelijk demobiliseren, niet in de laatste plaats omdat de dienstplichtige soldaten wellicht net als in Duitsland konden gaan muiten en zodoende het voorland vormen van een revolutie. Enkele dagen na de wapenstilstand bepleitte hij bij zijn collega's een snelle opheffing van de staat van beleg, zodat hij geen militairen onder de wapenen hoefde te houden. Dit was voor hem bovendien een principieel punt. De staat van beleg vond zijn oorsprong in het bestaan van oorlogsgevaar, dat na de wapenstilstand in zijn ogen was verdwenen. Er moest dan ook zo snel mogelijk een einde komen aan het gebruik van de landmacht voor 'een doel, waarvoor zij naar haar wezen niet bestemd is'. Justitie moest maatregelen nemen zodat zij ten aanzien van de grensbewaking en het vreemdelingtoezicht 'op eigen wieken kan drijven'.³⁷

FOTO SPARNESTAD

Een groep Spartakisten maakt zich op voor de strijd om Berlijn (1918-1919)

Het vooruitzicht de grensbewaking over te moeten nemen, stelde Heemskerk voor twee problemen. Ten eerste beschikte hij over onvoldoende bevoegdheden. De oude Vreemdelingenwet van 1849 – die bij intrekking van de staat van beleg weer zou gaan gelden – bood geen mogelijkheid het grensverkeer aan strenge beperkingen te onderwerpen. Het ontzeggen van het verblijf in het grensgebied was – volgens artikel 13 van de oude wet – alleen met veel omhaal mogelijk. Voor ieder individueel geval diende een Koninklijk Besluit te worden uitgevaardigd, dat tevens aan de Staten-Generaal moest worden medegedeeld. Politieke problemen met een kritisch parlement lagen in dat geval op de loer, wat voor Heemskerk een weinig aantrekkelijk vooruitzicht was. Bovendien was het artikel alleen van toepassing op vreemdelingen: gevaarlijke Nederlandse communisten en smokkelaars ontsprongen de dans. Met de bevoegdheden van de staat van beleg daarentegen kon Heemskerk gevaarlijke vreemdelingen én Nederlanders zonder veel haken en ogen het verblijf aan de grens ontzeggen. Deze bevoegdheden zouden echter eerst door beide Kamers moeten worden toegekend.

Heemskerk achtte daarnaast de Marechaussee, de Rijksveldwacht en de aan de grens aanwezige gemeenteveldwacht onvoldoende sterk om de

36 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 708, 'OLZ aan MvO, 22-3-1919'.

37 NL-HaNA, Justitie 1915-1955, 2.09.22, inv.nr. 16425, 'MvO aan MvJ, 20-11-1918'.

Nederlandse en Duitse militairen in gesprek bij de grensovergang over de Maas bij Roosteren (1918)

FOTO BEELDBANK NIMH

grensbewaking op zich te nemen. Zij waren ternauwernood in staat hun door de oorlog sterk toegenomen politietaken te vervullen, laat staan

dat ze daarnaast bij machte zouden zijn de grens af te sluiten.³⁸ Heemskerk zag dan ook weinig in het opheffen van de staat van beleg en een snelle demobilisatie van het leger. Alleen het militair gezag was in staat het over de grens komen van 'ongewenste vreemde elementen' tegen te gaan.³⁹ Hij kreeg hierin bijval van Pop die betwijfelde of het grenstoezicht 'in deze tijden' al wel aan Justitie kon worden toevertrouwd.⁴⁰ Het gevaar van de kant van 'spartaïstische en andere onguere elementen, die in ons land trachten te komen' was daarvoor in zijn ogen simpelweg te groot.⁴¹

38 Zie voor de mogelijke uitbreiding van de Koninklijke Marechaussee o.a. Jos Smeets, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijkspolitieapparaat* (Amsterdam, 2007) en Wouter van den Hoek, *De geschiedenis van het Wapen der Koninklijke Marechaussee* (Buren, 1990).

39 NL-HaNA, Justitie 1915-1955, 2.09.22, inv.nr. 16425, 'MvJ aan MvO, 30-11-1918'.

40 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 383, 'Aantekening Pop op MvO aan MvJ, 23-4-1919'.

41 NL-HaNA, Generale Staf 1914-1940, 2.13.70, inv.nr. 708, 'OLZ aan MvO, 16-9-1919'.

grensbewaking ook na opheffing van de staat van beleg moest blijven voortbestaan. De procureur-generaal van het gerechtshof in Arnhem, Herman J. van Lulofs Umbgrove, benadrukte dat met de Vrede van Versailles het revolutiegevaar nog niet was geweken. Wanneer er in Duitsland een revolutie zou uitbreken dan dreigde er 'overschrijding der grenzen door revolutionairen van die zijde', zo waarschuwde hij.⁴² De op het ministerie van Justitie met het grensbewakingsvraagstuk belaste raadadviseur, Johannes van Dijck, wees daarnaast op een andere reden de grensbewaking te handhaven. Wanneer het grenstoezicht geheel zou worden teruggebracht tot het niveau van voor de oorlog dan zou Nederland waarschijnlijk worden overstroomd door de door de geallieerde blokkade 'zwaar belaste inwoners van de centrale staten'. 'De gevolgen daarvan voor criminaliteit, werkgelegenheid en woningtoestanden in het eigen land laten zich gemakkelijk gissen', zo hield Van Dijck zijn minister voor.⁴³

Een civiele staat van beleg

In het najaar van 1919 diende minister Heemskerk namens het kabinet een wetsontwerp tot 'nadere voorzieningen betreffende de grensbewaking' in bij de Staten-Generaal. Het doel van de wet was in het grensgebied een 'civiele staat van beleg' te creëren, waarbij de bevoegdheden van artikel 23 en 33 van de Oorlogswet tijdelijk overgingen op de minister van Justitie. In de uit te roepen bewakingsgebieden kreeg de minister van Justitie zowel de bevoegdheid de toegang tot, het verkeer binnen en het verlaten van het bewakingsgebied te regelen als aan personen het verblijf er te ontzeggen en ze er uit te verwijderen.⁴⁴

Het meningsverschil tussen de ministeries van Justitie en Oorlog hield de daaropvolgende maanden aan. Waar Oorlog zo snel mogelijk wilde overgaan tot demobilisatie hield Justitie vakkundig de boot af en bleef het hameren op voorlopige handhaving van de staat van beleg. De ondertekening van het Verdrag van Versailles op 28 juni 1919 dwong Justitie alsnog tot actie over te gaan: de staat van beleg kwam nu op wel heel dun ijs te staan, aangezien er van enige vorm van 'oorlogsgevaar' toch echt geen sprake meer was. De belangrijkste adviseurs van Heemskerk waren er allen van overtuigd dat de

42 NL-HaNA, Justitie 1915-1955, 2.09.22, inv.nr. 16440, 'PG Arnhem aan MvJ, 28-7-1919'.

43 NL-HaNA, Justitie 1915-1955, 2.09.22, inv.nr. 16445, 'Nota over voorbereidende maatregelen opheffing staat van beleg, 27-9-1919'.

44 HTK 1919-1920, 302-2, 'Nadere voorzieningen betreffende de grensbewaking (MvT), 18-11-1919'.

Minister Theodoor Heemskerk in gesprek met toenmalig minister van Justitie Edmond Regout (1913)

FOTO SPAARNESTAD

Om het personenverkeer langs de doorlaatposten te leiden en de grenscontrole te bevorderen zou er langs de grens een 300 meter diepe strook worden ingesteld. Daar was het zowel vreemdelingen als Nederlanders verboden zich buiten de grote wegen te begeven. Vreemdelingen mochten zich in de bewakingsgebieden bovendien niet buiten de hoofdwegen begeven. ‘Zeer algemeen gezegd, is het verkeer in de verboden strook, behalve over enkele wegen, voor *een ieder* verboden, en in het overige deel van het bewakingsgebied voor *vreemdelingen* beperkt tot de kunstwegen’, was in de aanwijzingen ter uitvoering van de grensbewaking te lezen. Het aan de wet ten grondslag liggende revolutie-

gevaar kwam duidelijk naar voren in de omschrijving van de categorieën personen die in aanmerking kwamen voor een verblijfsontzegging. Eenieder die ‘opruimende geschriften, wapenen, ontplofbare stoffen, valsche geldswaarden of verdachte voorwerpen’ de grens over trachtte te smokkelen, moest voortaan een verbod krijgen om in het grensgebied te verblijven. Ongeoorloofde terugkeer na een verblijfsontzegging zou ook nu met een gevangenisstraf worden bestraft.

Voor wat betreft de uitvoering van de grensbewaking was – nadat de ministers van Oorlog en Justitie een grootschalige uitbreiding van de Marechaussee niet wenselijk achtten – een oplossing gevonden in de inschakeling van de douane en het in de zomer van 1919 opgerichte Korps Politietroepen. De douane zou hierbij hoofdzakelijk de paspoortcontrole voor haar rekening nemen en de militaire politie de surveillance tussen de doorlaatposten. De leiding kwam in handen van de IKM. Hieraan lag ten grondslag dat het hoofd van de Marechaussee ook de leiding was opgedragen van de in 1918 opgerichte centrale Vreemdelingendienst. Heemskerk wilde dat zowel de grensbewaking als het binnenlands vreemdelingentoezicht in één hand kwam te liggen, wat de samenwerking tussen beide zou bevorderen.⁴⁵

Het wetsontwerp ontmoette weinig tegenstand in de Kamers van de Staten-Generaal – alleen de communisten en de socialisten waren tegenstander van de uitbreiding van de bevoegdheden van de staat, die voornamelijk tegen hen was gericht. Het ontbreken van elke weerstand van de – door de verkiezingen van 1918 danig uitgedunde – liberale partijen tegen de veiligheidsmaatregel van het confessionele kabinet, viel ook buiten het parlement op. De liberale journalist Elout verbaasde zich erover dat behalve de linkse partijen ‘niemand op het ernstig abnormale van dit staal van wetgeving heeft gewezen’, maar de wet daarentegen ‘onverschillig langs zich heeft laten glijden’.⁴⁶ Was dit de voorbode van het einde van het liberale tijdperk? Zou veiligheid voortaan de boventoon voeren ten koste van het liberale vrijheidsideaal?

45 NL-HaNA, Rijksvreemdelingendienst 1918-1945, 2.09.45, inv.nr. 118, ‘Voorschriften betreffende grensbewaking en toezicht op vreemdelingen, januari 1920’.

46 Elout, ‘Gevaarlijke Wetgeving’.

In januari 1920 gaf de Eerste Kamer haar fiat aan de wet. De ontwikkelingen in Duitsland leken de voorstanders van de grensbewaking voorlopig gelijk te geven. In maart 1920 braken in het Roergebied grootschalige gevechten uit tussen Duitse regeringstroepen en communisten, waarbij de gevechten akelig dicht de Nederlandse grens naderden. Opnieuw brachten berichten over het over de grens komen van gewapende communisten en de smokkel van wapens naar Nederland de grenswacht in hoogste staat van paraatheid. Hoewel de communisten na enkele dagen werden verslagen, maakte deze gebeurtenis nog maar eens duidelijk dat met de politieke instabiliteit in Duitsland de dreiging van het overslaan van de revolutie naar Nederland nog niet was gaan liggen.⁴⁷ De grensbewaking tijdens de Roerocrisis van 1920 vond nog plaats op basis van de staat van beleg, aangezien de voorbereidingen voor de nieuwe grensbewaking nog niet geheel waren afgerond. Op 1 mei 1920 trad eindelijk de nieuwe grensbewaking in werking en kon de militaire staat van beleg worden ingeruild voor de beoogde ‘civiele’ variant.

Tot besluit

De grensbewakingswet was bedoeld als een noodwet: een door de omstandigheden opgedrongen afwijking van het liberale dogma van een vrij personenverkeer zonder paspoortcontroles. In artikel 9 beloofde het kabinet dan ook plechtig een voorstel tot intrekking te doen als de wet niet langer nodig werd geacht. In de daaropvolgende decennia bleek de grensbewaking echter taaier dan gedacht, gezien het voortbestaan van de wet en de uiteindelijke opname in de Vreemdelingenwet van 1965. Zelfs het proces van Europese integratie maakte geen einde aan de grensbewaking, maar betekende slechts een verlegging van de controles naar de Europese buitengrenzen. Daarnaast ontstond aan de ‘open’ Nederlandse binnengrens een vorm van vreemdelingentoezicht door de Koninklijke Marechaussee. Zo hielden marechausseebrigades tot 1968 aan de in het kader van de Benelux opengestelde zuidgrens in de vorm van ‘gadeslaan’ tijdelijk een oogje in het

De douane nam vanaf 1920 de passencontrole op zich, zoals hier bij een doorlaatpost aan de oostgrens

FOTO HEEMKUNDEKRING RIJNWAARDEN

zeil, een vorm van ‘binnengrenstoezicht’ die in 1977 in aangepaste vorm opnieuw werd ingevoerd. Nadat Nederland en Duitsland in het kader van het Verdrag van Schengen in 1993 de onderlinge grenscontroles hadden afgeschaft, werd de Marechaussee een jaar later ook aan de oostelijke binnengrens actief met het Mobiel Toezicht Vreemdelingen.⁴⁸ Het toonde eens te meer aan dat – om met veiligheidshistorica Beatrice de Graaf te spreken⁴⁹ – het afschaffen van veiligheidsmaatregelen vaak moeilijker was dan het instellen ervan.⁵⁰ ■

47 W.F.J. Linmans, ‘Het ‘dikke buiken-bataljon’. De verbeelding van de (contra)revolutie in Nederland’, in: *Militaire Spectator* 185-2 (2016) 52-64, aldaar 55.

48 Voor een overzicht van de positie van de Koninklijke Marechaussee binnen de grensbewaking zie Herman Roozenbeek, Jeffrey van Woensel en Frank Bethlehem, *Een krachtig instrument. De Koninklijke Marechaussee 1814-2014* (Amsterdam, 2014).

49 Beatrice de Graaf, *Ecce homo. Herkenning en registratie in geschiedenis en veiligheidsbeleid* (Oratie Universiteit Leiden, 2013) 5.

50 Het vinden van een verklaring voor het voortbestaan van de grensbewaking vormt het centrale thema van mijn proefschrift.

De Wereldoorlog

Drs. Frans Matser – publicist*

Op 11 november 1918 kwam met de capitulatie van Duitsland in het Franse Compiègne een einde aan de Eerste Wereldoorlog.¹ Een oorlog waaraan Nederland niet heeft deelgenomen. We bleven neutraal. Wel werd onze krijgsmacht vier jaar lang gemobiliseerd en zorgden een zeeblokkade en talrijke reis- en handelsbeperkingen voor een sterke neergang in de Nederlandse economie. In die tijd betekende dat voor veel Nederlanders echte armoede. Massale werkloosheid, armenhuizen, distributiebonnen, voedselrellen en hongersnood. Maar een bekend Nederlands gezegde luidt: ieder nadeel heeft zijn voordeel. De vraag is dan gerechtvaardigd wat dit conflict Nederland aan de positieve kant heeft opgeleverd? Ik denk vooral – maar niet uitsluitend – aan drie dingen.

Natuurlijk in de eerste plaats veel geld voor een obligate groep zwarthandelaren en smokkelaars die rijk werden door misbruik te maken van de schaarste. De basis voor menig Nederlands familiefortuin is in die jaren gelegd. In de tweede plaats kregen we in 1918 een echte keizer cadeau van onze oosterburen. Toch een gift van formaat. Het derde en naar mijn mening

meest waardevolle geschenk van de Eerste Wereldoorlog aan ons land, is het ontluikende schrijverschap van Frank van Waes, een pseudoniem. Mocht u nooit van Frank van Waes hebben gehoord, dan kent u hem misschien onder zijn echte naam: Adrianus Michiel (A.M.) de Jong.

Je zou A.M. de Jong met enige fantasie kunnen zien als een van de eerste columnisten die met maatschappelijke betrokkenheid, humor en soms enig cynisme schreef over de krijgsmacht. Wie mijn columns geregeld leest, zal snappen dat mij dat aansprak. Toen ik op 14-jarige leeftijd bij toeval in de boekenkast van mijn vader De Jongs bespiegelingen over de mobilisatietijd vond, wist ik dat er bij de krijgsmacht altijd wat te lachen en ook wat te verbeteren was. De meesten van u zullen A.M. de Jong vooral van school kennen als de schrijver van Merijntje Gijzen. Of van de veelgeprezen jeugdboeken over Bulletje en Bonestaak. Titels waarmee hij voorkomt in de meeste Nederlandse literatuurlijsten. Maar de beste verhalen voor onze doelgroep schreef hij tijdens en over de mobilisatieperiode. Nu was er in die tijd als gevolg van jarenlange bezuinigingen veel mis met de krijgsmacht. Bureaucratie, gebrekkige uitrusting, weinig vertrouwen in de legerleiding, gebrek aan fysieke en sociale veiligheid en

¹ Tot 1940 werd de Eerste Wereldoorlog om begrijpelijke redenen aangeduid als de Wereldoorlog of de Grote Oorlog.

slechte arbeidsvoorwaarden. Zaken die tegenwoordig natuurlijk ondenkbaar zijn.

De Jong was in 1908 vrijgeloos van de dienstplicht, maar moest in 1917 door een wetswijziging alsnog opkomen. Hij zag van binnenuit veel zaken die niet deugden. Onder de kop *Notities van een Landstormman* schreef hij korte puntige columns over alle onzin die hem in de kazerne overkwam of opviel. Hij bediende zich daarbij vooral van humor als wapen. De columns werden gepubliceerd in dagblad *Het Volk*. De Jong gebruikte een pseudoniem, omdat hij vermoedde dat zijn bespiegelingen niet op veel applaus van de legerleiding zouden kunnen rekenen. Generaals met gevoel voor humor en relativeringsvermogen waren 100 jaar geleden waarschijnlijk een niet alledaagse combinatie. Ik laat het aan de lezer om te beoordelen hoe dat nu is.

De Jongs inschatting bleek juist te zijn, want al snel zette de legerleiding een verbeterde klopjacht in naar de identiteit van de schrijver. Zijn verhalen werden door de generaals krijgsvuchtondermijnd genoemd, maar waren desondanks (of juist daardoor) zeer populair. In die tijd had, door de mobilisatie, vrijwel elke Nederlandse familie wel een directe link met de krijgsmacht. Daardoor was de belangstelling in de maatschappij voor wat zich achter de kazernemuren voltrok, aanzienlijk groter dan in het heden. Uiteindelijk wist de legerleiding na een half jaar zijn identiteit te achterhalen.

De Jong, die de lerarenopleiding had doorlopen, was inmiddels tegen zijn zin aangewezen om officier te worden en volgde de reserve-officiersopleiding in Harderwijk. Hij werd als straf uit de opleiding gezet. Men had in Den Haag bepaald dat zo'n subversief element beter geen officier kon worden. Hij was op dat moment sergeant en zou na de mobilisatie met die rang de krijgsmacht verlaten. Pesten zouden we dat nu noemen, of isoleren van een klokkenluider. Dat doen we nu natuurlijk niet meer. Echt gevangen gezet en gemarteld werd hij niet, want wat hij schreef was waar en het verbod op humor bleek nergens te vinden in de Wetboek van Militair Strafrecht.

In 1928 publiceerde De Jong een kloek roman, waarin hij zijn ervaringen tijdens de mobilisatie op schrift zette. Dit boek, *Frank van Wezels roemruchte jaren*, werd een groot succes en is nog steeds verkrijgbaar. Graag wil ik de jongere collega's aansporen om het eens te lezen. Downloaden als e-book kost maar € 4,99. Of je kunt het bij de bibliotheek halen. Het boek laat zich ook nu nog prima lezen en is gegarandeerd goed voor vele uren leesplezier. Want laten we eerlijk zijn: bij de meeste andere bespiegelingen in dit themanummer valt er waarschijnlijk weinig te lachen.

De meeste geschriften over de Eerste Wereldoorlog stemmen de lezer vooral verdrietig over de onvoorstelbare verspilling van mensenlevens die een hele generatie in Europa heeft weggevaagd. Daarbij speelden hoofd- en opperofficieren aan beide kanten een kwalijke rol. Zij bleven, ondanks gebrek aan succes, jarenlang en met grote staftechnische deskundigheid, stompzinnige aanvalsplannen produceren waardoor miljoenen jonge mannen (aangevoerd door subalterne officieren en onderofficieren) de dood in werden gejaagd. Ze werden opgeofferd voor een terreinwinst van honderd modderige meters en sneuvelden met duizenden op één dag; aan stukken geschoten door artillerie, neergemaaid door mitrailleurs. Maand in maand uit, jaar in jaar uit. Daar kun je met humor weinig mee.² Door onze neutraliteit is het massale sneuvelen Nederland bespaard gebleven. Misschien is dat de grootste winst voor Nederland van de Wereldoorlog?

Van zijn kritische observaties is A.M. de Jong uiteindelijk alleen zelf slachtoffer geworden. Hij betaalde 25 jaar na de Eerste Wereldoorlog de hoogste prijs die een schrijver kan betalen. In de Tweede Wereldoorlog werd De Jong vanwege zijn geschriften en opvattingen door de Duitsers gevangengenomen en in 1943 door Nederlandse SS'ers die het minder nauw met de juridische regels namen, vermoord. Lest we forget! ■

2 Het vierde seizoen van de Britse televisieserie *Blackadder*, '*Blackadder Goes Forth*', is de uitzondering.

*Britse militair in de gevechtsuitrusting
van de Eerste Wereldoorlog*

Spoorloos

Linda Polman

Toen pro-regeringsstrijdkrachten afgelopen juli de provincie Daraa in Syrië heroverden, gingen duizenden vrijwilligers van lokale hulporganisaties op de vlucht, of ze doken onder. Het nieuwplatform Syria Direct probeerde onlangs te achterhalen waar ze zijn gebleven en interviewde onder meer de directeur van een kleine Syrische NGO in zijn kantoor vlak over de grens, op Turks grondgebied. Zijn medewerkers zijn spoorloos, vertelde hij. Hij durft ze niet op te sporen uit angst dat het regime van Assads meekijkt en -luistert met zijn telefoon- en mailverkeer.

De herovering van Daraa was een blitzkrieg: binnen een paar weken, in een regen van bommen en kogels, werd de opstandige provincie, die net iets kleiner is dan Nederland, op de knieën gedwongen. De Syrische regering herinstalleert er nu haar eigen organisaties en instituties en roeit alles wat herinnert aan de oppositie genadeloos uit, inclusief NGO's. Ook meer dan 400 reddingswerkers van de groep White Helmets moesten op de vlucht voor hun leven. Een onbekend aantal is gearresteerd en afgevoerd, anderen vluchtten het land uit en hopen op asiel in Canada en Europa. Lokale hulpgroepen zijn bijna helemaal van het toneel verdwenen, hun scholen en klinieken beschoten en gebombardeerd. Internationale NGO's die hun plaats willen innemen moeten zich onderwerpen aan kafkaëske registratieprocedures in de hoofdstad Damascus en hun financiën aan Assads accountants overdragen, want die bepalen in Daraa voortaan waar het geld wel en niet besteed mag worden. Voor alles wat ze willen ondernemen zullen ze een akkoord moeten lospeuteren van de Syrische Halve Rode Maan-organisatie (Syrian Arab Red Crescent, SARC). Als lid van de internationale Rode Kruisfamilie hoort het SARC onafhankelijk van de regering te opereren, maar in Syrië

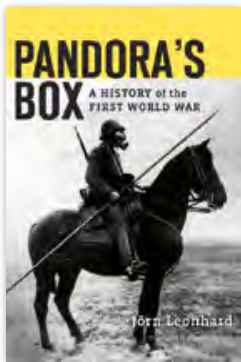
worden de hoge functies in de organisatie bekleed door mensen die ook hooggeplaatst zijn in de Baath-partij.

Voor de VN is de absolute overgave aan de regime niet nieuw: de VN zit sinds 2012 al in Assads wurggreep. Sinds het begin van de oorlog in 2011 heeft de VN de regering-Assad de controle gegeven over een geschatte 30 miljard dollar aan internationale hulpfondsen. Tientallen Syrische hulpgroepen wilden al jaren niet meer met de VN samenwerken omdat die medeplichtig is aan Assads 'financiële gezondheid'.

Het Syrische regeringsleger rukt nu op naar Idlib. In november sprak ik de directeur van de White Helmets, Raed Alsaleh. Niet minder dan 23 rapporten over Assads misbruik van VN-hulpfondsen zijn verschenen sinds het begin van de oorlog. Ik vroeg Alsaleh naar de 30 miljard dollar die via de VN naar Assad zijn gestroomd. Daar zal de organisatie zelf ook niet blij mee zijn geweest, vermoedde hij. Maar dat kan de VN natuurlijk niet rondbazuinen, want dan hebben ze ruzie met Assad en kunnen ze hun koffers pakken. De VN is al 30 jaar toe aan hervormingen, zei Alsaleh gelaten.

Alsaleh was in Nederland in de hoop te kunnen praten over de beslissing van de Nederlandse regering om de Nederlandse financiële steun aan de White Helmets stop te zetten. De reden: onzekerheid of het geld wel goed besteed wordt. 'Maar we gaan hoe dan ook door met ons werk', zei hij. Ze kunnen niet anders, want de slag om Idlib, het laatste belangrijke bolwerk van de oppositie, is onvermijdelijk. Dagelijks vallen Assads bommen, dagelijks moeten mensen door White Helmets onder het puin vandaan worden getrokken.

Niet één kabinetslid wilde tijd vrijmaken om een kopje koffie met Alsaleh te drinken. In stilte is hij weer vertrokken, terug naar de oorlog. ■

Pandora's Box

A History of the First World War
 Door Jörn Leonard (vertaling Patrick Camiller)
 Cambridge (The Belknap Press of Harvard University Press) 2018
 1087 blz.
 ISBN 9780674545113
 € 32,99

Zelfs meer dan honderd jaar na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zijn historici het over een aantal essentiële kwesties met betrekking tot de *Mutterkatastrophe* van de twintigste eeuw bepaald niet eens: waarom groeide juist deze crisis op de Balkan uit tot een wereldwijd – zij het aanvankelijk vooral Europees – conflict, terwijl dat eerder niet was gebeurd? En, misschien nog wel belangrijker: wie was de (hoofd)schuldige? Over die laatste vraag ontstond al meteen na de wapenstilstand van november 1918 grote discussie, die met enige tussenpozen tot op de dag van vandaag voortduurt. De pendule zwaait daarbij grof gezegd heen en weer tussen 'het was Duitsland' of het was 'een soort verkeersongeluk' waaraan iedereen schuld had.

Iedereen die schrijft over de Eerste Wereldoorlog is genoodzaakt zich met deze vraag bezig te houden. Bovendien: hoe iets toe te voegen aan de al bestaande, uitputtende en zeer omvangrijke literatuur? In zijn indrukwekkende *Pandora's Box. A History of the First World War* doet de Duitse historicus Jörg Leonhard beide, en op overtuigende wijze. Wat betreft de schuld voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog lijkt hij

deze toch vooral bij Berlijn en in mindere mate Wenen te leggen. Zo stelt Leonhard: 'Although nothing precise had been agreed before 1914 between the German and Austro-Hungarian general staffs, the German military command [...] gambled that, with time still on its side, it would have some prospect of success in a war that was anyway unavoidable [...] By mid-July, a special logic of military planning was operating in Germany [which could] quickly come to limit the room for maneuver and lock policy makers into rigid scenarios and military options that allowed for no alternative' (blz. 80 en 81). *Pandora's Box*, de uitstekende Engelse vertaling van het Duitse origineel (*Die Büchse der Pandora: Geschichten des Ersten Weltkriegs*, toepasselijk uit 2014), is bepaald geen lichte kost. Het vernieuwende van Leonhards bijna 1100 pagina's tellende pil is dat hij zo goed als geen onderwerp onbesproken laat, van de rechtvaardiging van de oorlog tot de Russische Revolutie, en van oorlogsgedichten tot gedetailleerde beschrijvingen van de vele zinloze, nauwelijks terreinwinst opleverende, maar honderdduizenden slachtoffers eisende veldslagen (Somme, Passendale, Ieper, Verdun, Gallipoli,

Isonzo: de lijst is bekend en schier eindeloos).

Defensief versus offensief

Het is één van de tragische paradoxen van de Eerste Wereldoorlog: terwijl het defensief sterk in het voordeel was, bleven de bevelhebbers lang vasthouden aan het offensief. Vooral de Fransen meenden lange tijd dat met voldoende elan uiteindelijk een doorbraak geforceerd kon worden. Bovendien was steeds het idee dat er al zoveel offers gebracht waren, dat men nu niet meer terug kon: 'The soaring casualty figures set in train a mechanism for justification of the slaughter and ultimately of the war itself. For the higher the toll, the less it seemed possible to abandon the thought of victory or to water it down into a compromise solution' (blz. 228). Om de patstelling aan het westfront te doorbreken (Leonhard maakt duidelijk dat aan andere fronten, bijvoorbeeld in het oosten, veel meer beweging zat in de frontlijnen), werden meerdere nieuwe wapens bedacht zoals de tank, al zou die pas in de volgende wereldoorlog tot volle wasdom komen. Een ander veelgebruikt wapen, dat door zijn gruwelijkheid symbool is komen te staan voor ontmenselijking in de Eerste Wereldoorlog, was het gifgas. Hoewel tot aan het eind van de oorlog, zo becijfert Leonhard, 'maar' ongeveer 3,4 procent van alle slachtoffers ten prooi viel aan dit wapen (de artillerie maakte veruit de meeste slachtoffers), lag daar niet in de eerste plaats het belang van het wapen: 'In particular, it epitomized a qualitatively new mobilization and application of scientific knowledge in war, a mutual radicalization of the tools of war, and a changed perception of the war itself' (blz. 265). Het doden werd in de Eerste Wereldoorlog 'onpersoonlijker': 'The enemy

that killed was seen not as another human being but as an impersonal 'it'. The danger of death, present in every section of the front where there was actual combat, was impossible to predict [...] The power of chance, which decided whether you survived the war or not, became a constant leitmotif' (blz. 293).

Verbondenheid

De zinloosheid van de oorlog (in de eerste twee dagen van de Slag aan de Somme verloor de Britse 36e divisie 2.000 man) en de ontberingen aan het front leidden – opmerkelijk genoeg – in de eerste jaren niet tot grootschalige dienstweigering of muiterij. Leonhard wijst ter verklaring op de sterke verbondenheid tussen de manschappen van de verschillende legers, die ook verklaart waarvoor zij in de eerste plaats vochten en bleven vechten: niet voor de grote idealen, maar voor hun – letterlijk – directe naasten in de loopgraven. In de woorden van Leonhard: 'National rhetoric had run into the sands of positional warfare and the battle of materiel [...] It was the idea that the micro-community of immediate comrades could not be left in the lurch' (blz. 567-568). Pas in 1917 – in veel opzichten een kanteljaar in de twintigste eeuw

met de Russische Revolutie en de intrede van de Verenigde Staten in de oorlog – kwam het met name in het Franse leger tot omvangrijke muiterij. Daar werd hard tegenop getreden, net als tegen de vele soldaten met *shell shock* of wat tegenwoordig PTSS wordt genoemd: hen werd verweten laf te zijn. Met de kennis van nu en voor wie er wel eens een filmpje van heeft gezien, is dat ronduit schokkend.

Leonhard – wiens noten- en bronnenlijst alleen al 172 pagina's beslaat – wijst er op dat veel tijdgenoten in 1918 geen einde aan de oorlog verwachtten. Toch zetten de Duitsers aan het begin van het jaar, na de Russen tot de draconische vrede van Brest-Litovsk te hebben gedwongen, alles op alles om de strijd te beslissen. Zij slaagden er ook daadwerkelijk in een grote doorbraak te forceren, maar die aanval liep al snel dood, al was het maar omdat meer en meer Amerikaanse soldaten aan de strijd deel gingen nemen en omdat het laatste Duitse offensief een sterk 'fragmentary character' had (blz. 762). Leonhard wijst er ook nog op dat de eerste twee maanden van de oorlog en de maanden tussen maart en juli 1918 de meeste levens eisten: 'In this final phase, the Germans lost a total of 641,000 men [...] On the

French side the losses totalled 433,000 and, among British and Empire soldiers, 418,000' (blz. 762). Het zijn verbijsterende cijfers.

De wanorde nam in het Duitse leger snel toe, evenals de onrust aan het thuisfront, zeker toen de geallieerden overgingen tot een reeks tegenoffensieven die het front onverwachts volledig in beweging brachten. Dat leidde op 11 november 1918 tot een wapenstilstand, al ging de strijd op veel plaatsen in Europa 'gewoon' door (blz. 837). Het Verdrag van Versailles wees later Duitsland als hoofdschuldige aan, en het land kreeg een groot aantal vernederende voorwaarden opgelegd. Daarmee was de kiem gelegd voor een volgende wereldoorlog. Leonhard heeft een prachtig boek geschreven, dat voor Engelstaligen veel Duits bronmateriaal en literatuur beschikbaar maakt. Het boek is soms wat al te schools met letterlijk veel opsommingen (al is dat wel weer overzichtelijk), maar dat doet niets af aan de kwaliteit van dit vuistdikke standaardwerk. ■

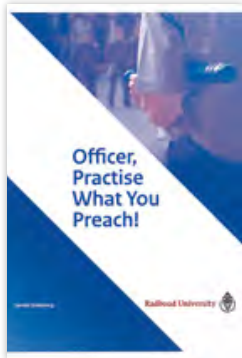
Dr. Martijn Lak, Erasmus Universiteit Rotterdam/De Haagse Hogeschool

Voordrachten gevraagd voor de Kooy Prijs 2019

Het Koninklijk Instituut van Ingenieurs (KIVI) kent jaarlijks een prijs toe voor de beste scriptie over defensie of veiligheidstechnologie geschreven aan een technische universiteit of hogeschool. Voordrachten voor de Kooy Prijs 2019 kunnen tot en met 20 december 2018 worden ingediend. Meer informatie over de voordrachtprocedure is te vinden op www.kivi.nl/dv onder prof. Kooy afstudeerprijs.

De prijs, duizend euro en een certificaat, is genoemd naar prof. Johan Kooy, in de vorige eeuw een internationaal bekende hoogleraar in de rakettechniek.

Officer, practise what you preach!

Research on effects and interventions in military officer socialisation at the Royal Military Academy
Door luitenant-kolonel Sander Dalenberg
Nijmegen (dissertatie Radboud Universiteit/Nederlandse Defensie Academie) 2017

276 blz.
ISBN 97889088920738

In het kader van zijn academische promotie deed Sander Dalenberg onderzoek naar de effectiviteit van de introductieperiode aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA). In de krijgsmacht zijn socialisatieprocessen en ontgroeningsrituelen tijdens de introductieperiode (Co-tijd) belangrijke instrumenten om nieuwkomers kennis te laten maken met de mores van de organisatie. Het overbrengen van normen, waarden en de historie en tradities van de organisatie, evenals het versterken van de onderlinge band tussen nieuwkomers, zijn beoogde doelen van militaire socialisatieprocessen.

Eigen ervaring en ervaring als mentor

Dalenberg begint zijn proefschrift met een uiteenzetting van de introductieperiode aan de KMA, waarin hij eigen ervaringen met de introductieperiode uit zijn opleidingstijd met de lezer deelt: 'Een fysiek en mentaal zware periode, waarin ik veel onzekerheid voelde over wat er van de nieuwkomers verwacht werd'. Hij geeft verder aan dat buitenstaanders de introductieperiode eerder als negatief en geheimzinnig bestempelen dan insiders vanwege incidenten en de fysieke en mentale schade die het de betrokkenen mogelijk brengt.

Ondanks deze kritieken en veranderingen in het denken over leiderschap en ethisch gedrag de laatste jaren is het introductieprogramma aan de KMA nauwelijks aangepast. De auteur is als mentor enkele jaren bij de Co-tijd aan de KMA betrokken geweest en heeft op basis van zijn eigen ervaringen en oriënterende gesprekken met cadetten en officieren uiteindelijk de richting voor zijn onderzoek bepaald. De effecten van de Co-tijd van het cadettencorps in 2012, de effecten van de Co-tijd na de invoering van veranderingen in 2013 en het verschil tussen de effecten van beide introductieperioden stonden centraal in het onderzoek. In het derde deel van zijn studie onderzocht Dalenberg in hoeverre persoonlijkheidseigenschappen het socialisatieproces van nieuwkomers kunnen voorspellen.

Militaire socialisatie

In het theoretische hoofdstuk beschrijft Dalenberg het concept 'socialisatie' en de algemene militaire socialisatie en socialisatie-effecten van de Co-tijd aan de KMA uitvoerig. Doelen zijn het leren van de normen en waarden van het cadettencorps, het vergroten van het enthousiasme voor het cadettencorps, het bijbrengen van historie en tradities en het versterken van de

onderlinge band, alsmede het vergroten van leiderschapskwaliteiten, het stimuleren van mentale gehardheid en het ontwikkelen van morele competenties. Vervolgens wordt optimalisatie van de Co-tijd besproken vanuit het perspectief van de sociale leertheorie van Bandura en de militaire ethiek in het onderwijs en daarbij legt de auteur de nadruk op de organisatiecultuur en organisatieverandering. Volgens Dalenberg zijn militaire ethiek en de theorie van sociaal leren onlosmakelijk verbonden met verbeteringen van de Co-tijd. Ethiek en socialisatie betreffen normen en waarden en volgens de auteur is nauwelijks empirisch onderzoek verricht naar de effecten van socialisatie op ethisch gedrag of de morele ontwikkeling van toekomstige officieren. Dalenberg eindigt zijn theoretische beschouwing met een beschrijving van persoonlijkheidseigenschappen als mogelijke antecedenten voor de effecten van militaire socialisatie. De onderzoeker laat hierbij in het midden welke rol persoonlijkheidseigenschappen precies spelen.

Multiple case study

Dalenberg noemt zijn onderzoek zelf een *case study*, maar het lijkt vooral exploratief. Een quasi-experimenteel design met een brede introductie aan variabelen in een vragenlijst staat centraal. Op diverse momenten in de tijd is de vragenlijst uitgezet (longitudinaal) om effecten van de Co-tijd op een kwantitatieve manier te exploreren. De opzet is daarmee redelijk complex. De case study is doorgaans een populaire, maar ook lastig te beschrijven onderzoeksstrategie. Het lijkt in dit geval eerder om een *multiple case study* te handelen, aangezien de auteur op twee jaargangen van de Co-tijd heeft

ingezoomd om niet alleen data in iedere situatie te onderzoeken, maar ook over situaties heen. De nadruk ligt op het vergelijken van verschillen en overeenkomsten in effectiviteit van de Co-tijd. Het verspreiden van de vragenlijsten volgde steeds na de Co-tijd als interventiemiddel en kende daarmee een quasi-experimentele opzet. Een quasi-experiment is een geschikte manier om effecten van een interventie te meten, zonder randomisatie en dubbelblind uitvoering, maar meestal wel met een controlegroep die geen interventie ondergaat. Dalenberg voegt de oude Co-tijd 2012 en de nieuwe Co-tijd 2013 als interventies toe aan het experimentele design, maar hij heeft daarbij eigenlijk geen controlegroepen. Hij lost dit op door te stellen dat de groepen die op T1 deelnamen aan de militaire introductie periode (MIP), vergelijkbare kenmerken vertoonden zoals geslacht en opleiding. Dalenberg heeft zijn uitvoerige kwantitatieve dataverzameling aangevuld met diverse kwalitatieve data zoals diepte-interviews en participerende observaties met meerdere mentoren. Bovendien zijn aantekeningen, evaluaties en vergaderdocumenten, die gedurende de Co-tijd zijn gemaakt, gebruikt. De auteur geeft aan dat de kwalitatieve resultaten de validiteit van de kwantitatieve data ondersteunen, maar bij de beschrijving van de resultaten blijft niettemin onduidelijk hoe dat dan gebeurt. Dalenberg gaat niet in op de vraag in hoeverre de scores op de vragenlijst worden bevestigd door de antwoorden op de open vragen of door de observatieaantekeningen. Voor de validatie van het onderzoek, maar ook voor toekomstig onderzoek, zou een uitwerking hiervan zeker nuttig geweest zijn.

Meetmomenten

In de eerste studie worden de effecten van de oude Co-tijd (2012) besproken op basis van een vergelijking tussen drie meetmomenten. De ervaringen van eerstejaars cadetten zijn onderzocht vlak voor de start van hun MIP en voordat ze de organisatie binnenkwamen (T1) en na de MIP (T2) en na de Co-tijd 2012 (T3), en er wordt zelfs een T4 genoemd voor ouderejaars. Het longitudinale karakter van het kwantitatieve deel van het onderzoek kent veel non-respons en uitval over de tijd, wat uitvoerige vergelijking tussen de diverse meetmomenten lastiger maakt, maar Dalenberg geeft een heldere schets van de redenen van de non-respons. Tevens heeft hij zich de beperking opgelegd om in zijn onderzoek niet alle meetmomenten aandacht te geven, maar vooral in te zoomen op het verschil tussen T2 en T3. De resultaten tonen aan dat bij vergelijking van de meetmomenten T2 en T3, de Co-tijd 2012 een opvallend negatief effect heeft op het enthousiasme van nieuwkomers voor het cadettencorps. De Co-tijd heeft bovendien weinig effecten op de waarden en normen en morele competenties. Hoewel de nieuwkomers wel kennis over het cadettencorps verkregen hadden en ouderejaars hadden leren kennen, bereikte de Co-tijd 2012 hiermee niet het effect zoals Dalenberg verwachtte. De auteur geeft geen verklaring voor de gevonden resultaten en gaat er niet verder op in. De bevindingen hebben middels een socratische aanpak, waarbij Dalenberg met de cadetten in gesprek is gegaan, tot een beschrijving van verbetervoorstellen voor de Co-tijd geleid. Het aanpassen van de Co-tijd door een socratische benadering is een interessante aanpak om verande-

ringen in gang te zetten. Deze socratische methode stimuleerde de cadetten en Co-tijd-commissie (COCOM) tot nadenken over de Co-tijd en maakte de doelen, acties en effecten van de Co-tijd inzichtelijk. De Co-tijd 2013 werd vervolgens aangepast met onder meer eerlijker en oprechter gedrag door de ouderejaars (geen denigrerend gedrag meer) en een meer open omgang met de nieuwkomers, een reflectiemoment met de nieuwkomers en begeleiden de ouderejaars. Ook werden meer uitdagende en relevante opdrachten voor de nieuwkomers gerelateerd aan de rol en taken van een officier ingevoerd in de Co-tijd 2013. Ondanks een gebrek aan hele concrete en 'rijke' beschrijvingen van genomen maatregelen vervullen deze veranderingen in de Co-tijd een belangrijke functie en zijn veelbelovend voor de effecten van de Co-tijd 2013.

Effecten

De effecten van de Co-tijd 2013 worden in de tweede quasi-experimentele studie besproken. De auteur toont aan dat de kortetermijneffecten van de Co-tijd zijn veranderd vanaf de start van de Co-tijd. Het enthousiasme voor het cadettencorps is significant gestegen, alsmede de kennis rond het cadettencorps en het kennismaken met ouderejaars. Aspecten van leiderschap nemen toe, zoals ethische begeleiding, evenals geïdealiseerde invloed en inspirerend motiveren. Hoewel de nieuwkomers hoger scores op het omarmen van het cadettencorpsethos, vindt Dalenberg wederom niet of nauwelijks bewijs voor ontwikkeling van de morele verantwoordelijkheid en morele competenties als effect van de Co-tijd. Deze concepten lijken met kwantitatief onderzoek niet goed

meetbaar te zijn. De onderzoeker stelt vast dat het omarmen van het cadettencorpsethos eerder aan het opleidingsmodel gerelateerd lijkt te zijn dan aan de Co-tijd. Uit een vergelijking van jaargangen in de opleiding op hetzelfde meetmoment blijkt namelijk dat bachelorstudenten die een langer verblijf aan de KMA in het vooruitzicht hebben het ethos meer waarde toekennen dan cursisten uit de korte opleiding. De auteur bevestigt dat deze effecten geen lange duur beschoren zijn en dat ze vervagen naarmate de studie vordert. Dalenberg vindt dit een opmerkelijk resultaat, want het voldoet niet aan zijn verwachtingen. Naast kwantitatief onderzoek bestond studie 2 uit diepte-interviews met nieuwkomers en ouderejaars en observaties door mentoren. Zorgvuldige codering en analyse van deze empirische data leveren interessante bevindingen op, die zeker een meerwaarde voor het onderzoek zijn. Hiermee maakt de onderzoeker namelijk helder wat de achterliggende gedachten van cadetten zijn over de doelen van de Co-tijd. Ook kan vastgesteld worden wat er precies gebeurt tijdens de Co-tijd en wat heeft geleid tot de gevonden resultaten van de ingevoerde verbeteringen. Interessant is dat uit de interviews blijkt dat ouderejaars – en dan vooral de Co-tijd commissieleden – in eerste instantie sceptisch waren over veranderingen in de Co-tijd, maar naar gelang de onderzoeker de interviews en observaties continueerde, zij het belang van de Co-tijd zijn gaan inzien. Dalenberg toont hiermee een belangrijk leereffect aan: ouderejaars zien hun verantwoordelijkheid in en daarmee het belang van voorbeeldgedrag jegens nieuwkomers in de Co-tijd. Dalenberg geeft aan dat vooral de

participatieve observaties, waarbij hij zelf als onderzoeker en mentor betrokken was, tot ‘actie’ hebben geleid onder ouderejaars en zij meer hun verantwoordelijk zijn gaan inzien als begeleiders tijdens de Co-tijd. De auteur doet geen uitspraken of dit inzicht nog steeds een katalysatoreffect heeft als de rollen van de mentor en adviseur zouden wegvallen of veranderen.

Persoonlijkheidseigenschappen

In de derde studie staat de invloed van persoonlijkheidseigenschappen op socialisatie centraal. In de introductie van deze studie wordt gesproken over vijf hypothesen. Een kanttekening bij deze studie is dat niet helemaal duidelijk is welke hypothesen getoetst worden. De grote hoeveelheid relaties tussen onafhankelijke persoonlijkheidsvariabelen en afhankelijke socialisatievariabelen die Dalenberg toetst, vraagt eigenlijk om een grafische weergave of een concrete formulering in hypothesen. Uit de regressieanalyse blijkt dat de resultaten onduidelijk blijven of ‘ambigu’ zijn, zoals de auteur zelf stelt. De voorspellingen die de onderzoeker suggereerde voor de regressieanalyse waren grotendeels gebaseerd op gevonden significante samenhangen tussen de onafhankelijke en afhankelijke variabelen. Een uitwerking van hypothesen op basis van theorie zou hier van meerwaarde zijn geweest om helderheid te krijgen in de mogelijke voorspellende waarde van de persoonlijkheidseigenschappen. Verder verzuimt de onderzoeker weer te geven of de persoonlijkheidseigenschappen voldoende onderscheidend waren. Een vorm van ‘selectiebias’ kan een rol hebben gespeeld, omdat van nieuwkomers verwacht mag worden dat ze een

relatief hoge score hebben op belangrijke persoonlijkheidseigenschappen die wenselijk zijn voor een baan bij Defensie.

Het onderzoek valt op door zijn complexe opzet en combinatie van meerdere dataverzamelmethode over een langere termijn: een groot aantal instrumenten is op diverse tijdstippen afgenomen bij nieuwkomers en ouderejaars om effecten van ingevoerde verbeteringen in de Co-tijd te onderzoeken. Dit levert een empirische verkenning op die tot inzicht in effecten van de Co-tijd leidt. De vraag of de ingevoerde verbeteringen in de Co-tijd de gewenste effecten voor *elk* doel van de Co-tijd bereikt hebben, kan niet geheel bevestigend worden beantwoord. Ook zijn er kanttekeningen bij de onderzoeksmethode te maken. Toch is de auteur er vooral met de resultaten van het kwalitatieve deel van zijn empirische studie goed in geslaagd de aandacht te trekken met een aantal interessante bevindingen en aanbevelingen voor Defensie. Ook kunnen studentenverenigingen er hun voordeel mee doen. De Co-tijd kan een vruchtbare leerperiode zijn en zou prima ingezet kunnen worden als opleidingsinstrument onder professionele begeleiding van het militair kader en uiteindelijk ook onder verantwoordelijkheid van ouderejaars. Nieuwe rekruten verwachten het goede voorbeeld en eerlijkheid van begeleiders en daarom vindt Dalenberg congruentie tussen het gedrag van de begeleiders en wat zij zeggen over hoe nieuwkomers zich moeten gedragen belangrijk: dit stimuleert het accepteren en overnemen van de mores van de organisatie. ■

Dr. Tessa op den Buijs, Faculteit Militaire Wetenschappen NLDA

*Inzet door een Oostenrijks-Hongaarse eenheid
van een machinegeweer tegen luchtdoelen aan
het Isonzofront in de Eerste Wereldoorlog*

Een in Frankrijk door de Duitsers gevangengenomen gewonde Engelse vlieger (1917)

Doortocht voertuigen Duitse militair-geneeskundige dienst (1918) bij de brug over de Maas tussen Maaseik en Roosteren

Neutraal en betrokken

Overal op de schaars verlichte kade werden gewonde Britten geparkeerd. Staande op krukken, zittend of liggend wachtten ze bibberend van kou in de sneeuwstormen op hun beurt om aan boord te worden gesjord, getrokken of gedragen.' Met dit ijzingwekkende relaas werd in de *Militaire Spectator* de uitwisseling van Britse en Duitse krijgsgevangenen in januari 1918 gememoreerd. Het overbrengen van Britse gewonden naar een evacuatieschip aan de Rotterdamse Lloydkade leidde tot een rel met de Britten.¹ De internering van tienduizenden Britse en Duitse krijgsgevangenen en uitwisseling ervan tijdens de Eerste Wereldoorlog, was een humanitair gebaar én tactiek om de Nederlandse neutraliteit te behouden.

Die neutraliteit werd mogelijk al in 1908 gegarandeerd. Tot dat jaar hield Duitsland in het Schlieffenplan voor een opmars naar Frankrijk rekening met een doortocht door Limburg. Maar toen Nederland zich vastberaden toonde om eventueel de brug over de Maas bij Roermond op te blazen, werd dat plan geschrapt.²

Hoewel het tussen de oren in 'vredestijd' leefde, moest Nederland militair toch op sterkte blijven. Naarmate de tijd vorderde, werden steeds meer verloven uitgegeven. Oudere mannen mochten terug naar het gezin, jongere mannen bleven gemobiliseerd. Het schuiven met manschappen leidde in 1923 tot de waarneming: 'Tegenover deze voordeelen stonden echter zeer ernstige nadelen. met betrekking tot de bruikbaarheid en gereedheid der weermacht.'³

Omdat op eigen krijgshandelingen niet terug te bliken viel, ging later veel aandacht uit naar voor die tijd moderne wapens, zoals 'Het tactisch gebruik van zware mitrailleurs in Frankrijk',⁴ 'De strijd tegen ijzerdraadversperingen'⁵ en 'Inzichten omtrent de tactiek der veldartillerie...'⁶

- 1 E. de Roodt, 'Britse en Duitse krijgsgevangenen in Nederland', in: *Militaire Spectator* 1999 (1) 44. Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1999/1999-0040-01-0013.PDF.
- 2 J. Buijs, 'De spoorbrug bij Roermond', in: *Militaire Spectator* 1992 (9) 414. Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1992/1992-0411-01-0113.PDF
- 3 C.J. Snijders, 'Nederland's militaire positie gedurende den wereldoorlog, in: *Militaire Spectator* 1923 (92) 550. Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1923/1923-0536-01-0125.PDF.
- 4 Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1927/1927-0063-01-0015.PDF.
- 5 Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1923/1923-0703-01-0156.PDF.
- 6 Zie: http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1939/1939-0415-01-0121.PDF.

SIGNALERINGEN

The Forgotten Front

The Eastern Theater of World War I, 1914-1915
Door Gerhard P. Gross (red.)
Lexington (University Press of Kentucky, Engelse vertaling) 2018
388 blz.
ISBN 9780813175416
€ 70,-

In *The Forgotten Front* staan de ontwikkelingen aan het oostfront in de periode 1914-1915 centraal. Militair historici, onder wie Hew Strachan, onderzoeken de toenmalige geopolitieke situatie en de gevolgen van operaties in het oosten voor het Duitse optreden aan het westfront, waar het grootste deel van de gemobiliseerde militairen actief was. Behalve strategie en gevechtsoperaties gaat de bundel in op de Russische geschiedschrijving over de periode en de manier waarop de strijd in het collectieve geheugen werd opgeslagen. In sommige landen, waaronder Duitsland, neemt de aandacht voor de Eerste Wereldoorlog en het strategische dilemma van de tweefrontenoorlog verder af.

De luchtoorlog 1914-1918

De strijd in de derde dimensie tijdens de Eerste Wereldoorlog
Door Dirk Starink
Maarssen (Uitgeverij Geromy) 2018
244 blz.
ISBN 9789082858112
€ 34,50

De strijdende partijen introduceerden tijdens de Eerste Wereldoorlog nieuwe wapens, zoals de mitrailleur, de onderzeeër, de (vracht)auto, het vliegtuig en de zeppelin. Luitenant-generaal b.d. Dirk Starink, oud-bevelhebber van de Koninklijke Luchtmacht, gaat in *De luchtoorlog 1914-1918* dieper in op de rol en het toenemend aantal taken van het luchtwapen in die oorlog. Vliegtuigen ingezet voor verkenning, luchtfotografie en het gooien van lichte bommen lokten de ontwikkeling van jachtvliegtuigen uit. Het luchtwapen werd ook ingezet voor strategische bombardementen van steden en industrie in het achterland. In vier jaar bouwden de oorlogvoerende landen 192.000 vliegtuigen, die ieder jaar beter, sneller en zwaarder bewapend waren.

Liggen blijven!

Achter de schermen bij de mariniers van De Punt en de terreuracties van 1973-1978
Door Olof van Joolen en Silvan Schoonhoven
Amsterdam (Nieuw Amsterdam) 2018
224 blz.
ISBN 9789046824337
€ 18,99

In de jaren zeventig overspoelde een golf van terreur Europa, met bomaanslagen, gijzelingen en moordpartijen. Ook Nederland bleef niet buiten schot. Na de eerste gijzelingsactie in Wassenaar (1970) stampte de regering een antiterreureenheid uit de grond. De mariniers die de Bijzondere Bijstandseenheid gingen vormen, werden getraind in het vak van terreurbestrijder. In *Liggen blijven!* vertellen mariniers over hun ervaringen. Behalve Wassenaar komen de treinkaping bij Wijster, de gegijzelde school in Bovensmilde en de bevrijding van de gekaapte trein bij De Punt in 1977 aan bod. Onder de geïnterviewden is ook John Titahena, marinier van Molukse afkomst en betrokken bij de beëindiging van de twee treinkapingen.

Gambling on War

Confidence, Fear, and the Tragedy of the First World War
Door Roger L. Ransom
Cambridge (Cambridge University Press) 2018
342 blz.
ISBN 9781108454353
€ 23,-

Waarom riskeerden Europese leiders in 1914 een oorlog en waarom duurde die strijd zo lang? In *Gambling on War* stelt Roger Ransom deze vraag mede vanuit economisch perspectief. Ransom kijkt welke gevolgen de oorlog had voor de economieën van de betrokken landen tot 1918, maar ook in de decennia daarna. Het idee van politieke leiders dat een korte oorlog economisch vol te houden zou zijn, werd teniet gedaan door de patstellingen aan de fronten, waarbij een deel van de beroepsbevolking massaal sneuvelde. Uiteindelijk behaalden de uitgeputte geallieerden de overwinning mede door het economisch potentieel van de Verenigde Staten, die vanaf 1917 aan de strijd deelnamen.

